

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΥΚΛΑΔΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

ΕΠΕΤΗΡΙΣ

ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΚΥΚΛΑΔΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

ΤΟΜΟΣ ΚΔ΄

2022

Πρακτικά του Δ΄ Διεθνούς Κυκλαδολογικού Συνεδρίου

Οι Κυκλάδες στην διαχρονία: Χώρος-Άνθρωποι

Χώρα Τήνου, 22-26 Σεπτεμβρίου 2021

Μέρος Α΄

Υπό την αιγίδα της Α.Ε. της Προέδρου της Δημοκρατίας

Κατερίνας Σακελλαροπούλου

ΑΘΗΝΑ 2022

ΕΠΕΤΗΡΙΣ

ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΚΥΚΛΑΔΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

ΤΟΜΟΣ ΚΔ΄

2022

Πρακτικά του Δ΄ Διεθνούς Κυκλαδολογικού Συνεδρίου
Οι Κυκλάδες στην διαχρονία: Χώρος-Άνθρωποι
Χώρα Τήνου, 22-26 Σεπτεμβρίου 2021
Μέρος Α΄

Υπό την αιγίδα της Α.Ε. της Προέδρου της Δημοκρατίας
Κατερίνας Σακελλαροπούλου

ΑΘΗΝΑ 2022

ANNALES DE LA SOCIÉTÉ DES ÉTUDES DES CYCLADES

Vol 24, 2022

©ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΥΚΛΑΔΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

Διεύθυνση: Οδός Φερών 7 (3ος όροφος), Αθήνα Τ.Κ. 104 34.

Τηλ: +30 210 8253790

Ιστότοπος: www.ekyklamel.gr

Ηλεκτρονικό ταχυδρομείο: Info.ekyklamel@gmail.com

Επιμέλεια:

Δημήτριος Κορρές

Νικόλαος Αναστασόπουλος

Γεώργιος Γαβαλάς

Στέφανος Προβελέγγιος

Ηλεκτρονική σελιδοποίηση-Επιμέλεια παραγωγής

ΑΡΓΩ ΕΚΤΥΠΩΤΙΚΗ ΑΒΕΕ

Παπαρηγοπούλου 24, 12132 Περιστέρι

argo-printinghouse.gr

ISSN: 0440-758X

Απαγορεύεται ρητά η οποιαδήποτε χρήση, αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, φόρτωση (download), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά του περιεχομένου του τόμου, χωρίς την προηγούμενη γραπτή άδεια της Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών.

Η δημοσίευση στην Επετηρίδα της Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών δεν υποδηλοί αποδοχή των γνώμων των συγγραφέων.

[illegible]

Αρχείο Δρ. Στεφάνου Προβελεγγίου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ/CONTENTS

ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ / FORWORD	9
-------------------------------	---

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ / TRIBUTE OF HONOUR	13
---------------------------------------	----

I. ΤΗΝΟΣ / THNOS

ΑΛΕΚΟΣ Ε. ΦΛΩΡΑΚΗΣ

Τήνος: παραδοσιακή κοινωνία και λαϊκός πολιτισμός	17
---	----

MARIA ΧΟΡΤΑΡΟΥΔΗ

Ο Πηλιορείτης Δαβίδ (Αδαμάντιος) Μολοχάδης διδάσκαλος στην Τήνο... έχοντας έρωτα της παιδείας»	25
--	----

ANNA ΧΡΥΣΟΓΕΛΟΥ-ΚΑΤΣΗ

Γ. Δροσίνη, Τρεις ημέραι εν Τήνω «Οδοιπορικά εντυπώσεις»	35
--	----

ΚΟΥΤΟΥΞΙΑΔΟΥ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ

Πτυχές του ευεργετισμού στον χώρο της εκπαίδευσης της Τήνου κατά τον 19 ^ο και αρχές του 20 ^{ου} αιώνα	51
---	----

ΕΛΕΝΑ ΧΑΛΚΟΥΤΣΑΚΗ

Χοιροσφάγια Τήνου	73
-------------------------	----

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΓΕΩΡΓΙΤΣΟΓΙΑΝΝΗ

Τηνιακοί Μαρμαρογλύπτες στη Ρουμανία με βάση στοιχεία από ταφικά μνημεία σε κοιμητήρια	79
--	----

ΙΑΚΩΒΟΣ ΑΝΔ. ΡΗΓΟΣ

Τηνιακή Σιδηρουργία στην Αθήνα	99
--------------------------------------	----

ΑΛΕΚΟΣ Ε. ΦΛΩΡΑΚΗΣ

Έργα Τηνιακής Μαρμαρογλυπτικής στα Κύθηρα και την Μονεμβασία	105
--	-----

MARIA ΒΙΔΑΛΗ

Το αγροτικό τοπίο της Τήνου, μέσα από το αφήγημα, τον χώρο και τον χρόνο.	129
--	-----

II. ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΤΩΝ ΚΥΚΛΑΔΩΝ - ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ / HISTORY OF THE CYCLADES - GREEK INDEPENDENCE WAR

ΣΤΕΛΙΟΣ ΠΕΡΡΑΚΗΣ, NILS FISCHER

Ένα ελληνιστικό modus vivendi στην Αμοργό του ύστερου 19ου αιώνα	145
--	-----

ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΑΤΖΑΚΗΣ

Επικύρωση κανόνων κληρονομικού Δικαίου στην Νάξο του 17 ^{ου} αιώνα. Σκέψεις και προβληματισμοί με αφορμή δύο έγγραφα του 1662	151
--	-----

ΕΛΠΙΔΑ ΠΡΙΝΤΕΖΗ-ΚΑΜΠΕΛΗ

«Σχέσεις, Δεσμοί και Συνεργασίες, στον τομέα της Εκπαίδευσης, κατά τον 18ο & 19ο αιώνα, της Μονής Ιησουιτών Σύρου, με την αντίστοιχη της Τήνου»	171
---	-----

ΚΥΡΙΑΚΗ Μ. ΓΕΛΑΣΑΚΗ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ Π. ΝΑΘΑΝΑΗΛ

Η Σέριφος κατά την Έναρξη της Επανάστασης του 1821	189
--	-----

ΕΛΕΝΗ ΒΕΛΩΝΗ

Οι Αγωνιστές της Επανάστασης του 1821: Ιωάννης Μαρκ. Δαμιράλης και Ιωάννης Μιχ. Δαμιράλης	207
---	-----

ΣΤΕΦΑΝΟΣ Δ. ΛΕΠΟΥΡΑΣ

Η Προσφορά της νήσου Κέας στον απελευθερωτικό αγώνα του 1821 215

ΠΕΤΡΟΣ ΠΕΤΡΑΤΟΣ,

Η δράση του Κεφαλονίτη Κωνσταντίου Μεταξά στις Κυκλάδες ως Αρμολστή (1822).

Μια αποτίμηση 225

ΑΛΚΙΒΙΑΔΗ ΝΙΚ. ΛΕΜΠΕΣΗ

Εξόριστος στην Σίφνο. Αναμνήσεις του Γάλλου Φιλέλληνα Jean Philippe Paul Jourdain από την

Σίφνο την εποχή της εθνεγερσίας 239

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Α. ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ

Οι Κυκλάδες στον Τύπο της Επανάστασης: η περίπτωση της Υδραϊκής εφημερίδας «Ο Φίλος

του Νόμου» (1824 – 1827) 261

ΘΕΟΔΩΡΑ ΖΑΦΕΙΡΑΤΟΥ

Κυκλάδες και Κεφαλονιά: σχέσεις καθημερινότητας αποτυπωμένες σε ανέκδοτο αρχειακό υλικό

της περιόδου του Ιονίου Κράτους (1815 - 1864) 271

ΜΑΝΟΛΗΣ Γ. ΣΕΡΓΗΣ

Επώνυμοι-αφανείς Νάξιοι Αγωνιστές κατά τον αγώνα της Ανεξαρτησίας αιτούμενοι την

ανταμοιβή τους «διά τας προς την πατρίδα θυσίας και εκδουλεύσεις των» 289

ΚΩΣΤΑΣ ΔΑΝΟΥΣΗΣ

Πολιτειογραφική κατάσταση του Δήμου Πανόρμου Τήνου στις αρχές λειτουργίας του

Νεοελληνικού κράτους (1836) 319

ΣΟΦΙΑ ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ

Οι πολιτογραφήσεις στο νησί της Σύρου με βάση το Νομοθετικό Διάταγμα της 19^{ης} Οκτωβρίου

1922 (Δεκέμβριος 1922 – Ιανουάριος 1923) Δημογραφική ανάλυση και στατιστική 339

ΣΟΦΙΑ ΜΠΕΛΟΚΑ

Στοιχεία οικονομικής δραστηριότητας στην επαρχία της Τήνου (1879-1907) 351

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΟΛΛΑΡΟΣ

Βασιλευόμενη ή Αβασίλευτη Δημοκρατία: Οι Κυκλαδίτες στο δημοψήφισμα της

8^{ης} Δεκεμβρίου 1974 367

ΙΙΙ. ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ - ΚΟΙΝΩΝΙΑ / FOLKLORE - SOCIETY

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Ν. ΣΤΑΜΟΥ

Ρωσικά ιερά σκεύη και κειμήλια στη Σαντορίνη. Η γενική εικόνα της έρευνας και τα ευρήματα 393

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Ι. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

Θρησκευτική Λαογραφία: Παραδοσιακή και σύγχρονη. Η περίπτωση του Αγίου Ιωάννου

του Νηστευτή στους Αρβανίτες της Ανδρου. 411

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΣΤΥΛ. ΚΟΡΡΕΣ

Οι Προτομές και τα αγάλματα στον σύγχρονο Κυκλαδικό χώρο. Η περίπτωση της Ανδρου 423

ΗΛΙΑΣ ΤΖΑΒΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΤΖΑΒΕΛΟΠΟΥΛΟΥ

Ένα υπαίθριο «μουσείο» αρχαίας ελληνικής επιστήμης στον Πύργο της Τήνου 449

ΜΑΡΙΑ ΓΡΥΠΑΡΗ, ΒΑΣΙΛΗΣ ΝΤΟΥΜΑΝΗΣ, ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΧΑΡΗ

Το Εικονικό Μουσείο Τήνου ως ένας τόπος συνάντησης για όλους 457

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΟΡΡΕ-ΖΩΓΡΑΦΟΥ

Τα «συριανά» κεραμικά (19ος-20ός αι.). 465

ROBIN BARBER

The Cyclades in Greek painting – Part 2 477

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΣΥΚΟΥΤΡΗ – ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ

TAMA- Η τελευταία ελπίδα για τη ζωή. Ένα καντήλι στην Παναγία Ευαγγελίστρια της Τήνου 483

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΣΥΚΟΥΤΡΗ – ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ

Σύνδεσμος Συριανών. Εκατό είκοσι χρόνια προσφοράς· το χρονικό της ίδρυσης 487

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΑΡΙΝΑΚΗ

Ο Φολεγάνδριος μεγαλοτυπογράφος Αντώνιος Κων. Γεράρδος 497

IV. ΝΕΟΤΕΡΗ ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ / MODERN ART AND LITERATURE

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ

Η Μέλπω Αξιώτη και οι Δύσκολες νύχτες μιας εφηβείας 507

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΔΗΜΟΥΛΑΣ

Η καλώς εννοούμενη παθολογία του ψυχισμού του Καΐρη 515

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΑΝΔ. ΛΕΒΑΝΤΗΣ

Απόδημοι Κυκλαδίτες Λογοτέχνες 537

ΙΩΑΝΝΗΣ ΛΑΜΠΑΚΗΣ

Ο Βυζαντινολόγος Γεώργιος Λαμπάκης (1854-1914) και τα ιδεολογικά θεμέλια του έργου του 545

ΝΑΪΡΑ ΣΤΕΡΓΙΟΥ, ΕΡΙΦΥΛΗ ΒΕΝΕΡΗ

Aquatic and the terror: Ο Ακαρνανάς “ψαράς” 561

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΧΡΥΣΟΒΙΤΣΑΝΟΥ

Κοσμικές και οργανικές φόρμες στην τέχνη του Jean/Hans Arp. Η συνάντηση του καλλιτέχνη με τις κυκλαδικές μορφές 573

V. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ, ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ / ARCHITECTURE, TRADITIONAL SETTLEMENTS

ΜΑΡΙΑ ΒΡΑΧΙΟΝΙΔΟΥ

Άυλη πολιτιστική κληρονομιά και αειφόρος ανάπτυξη: το παράδειγμα της Γιορτής Παραμυθιών στην Κέα 593

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΥΡΟΦΡΥΔΗΣ

Πήλινες κυψέλες και πρακτικές μελισσοκομίας στα νησιά των Νότιων Κυκλάδων 603

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΥΡΟΦΡΥΔΗΣ, ΓΙΩΡΓΟΣ ΤΑΤΑΡΗΣ, ΕΥΡΥΔΙΚΗ ΤΣΙΛΙΓΓΙΡΗ, ΘΕΟΔΩΡΑ ΠΕΤΑΝΙΔΟΥ

Παραδοσιακή μελισσοκομία και λιθόκτιστες κατασκευές στο νησί της Άνδρου 627

ΚΑΝΑΚΑΡΗ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ

Καταγραφή και ανάδειξη της (αγροτικής) πολιτιστικής κληρονομιάς, ο μόνος τρόπος διάσωσης του τοπίου των νησιών: η περίπτωση της Σίφνου 647

ΣΤΑΥΡΟΣ ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ

Αγροτικός χώρος και αγροτικές κατασκευές στην Κύθνο (Θερμιά) 669

ΜΑΝΟΛΗΣ Γ. ΣΕΡΓΗΣ

Ιστορική αναδρομή της καπνοκαλλιέργειας στη Νάξο (αρχές 19^{ου} αιώνα - 1950) 681

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΡΙΤΖΟΥΛΗ

Εντοπισμός και αρχική καταγραφή της βιομηχανικής κληρονομιάς στα γεωγραφικά όρια της Σαντορίνης, Ν. Κυκλάδων κατά τα νεώτερα χρόνια 703

ΘΕΟΔΩΡΑ (ΔΩΡΑ) ΜΟΝΙΟΥΔΗ-ΓΑΒΑΛΑ

Μετασχηματισμοί στον κτισμένο χώρο των Κυκλάδων κατά τον 19^ο αιώνα: συνέχειες και ασυνέχειες 715

ΛΕΙΒΑΔΙΤΗ ΧΡΙΣΤΙΝΑ, ΠΕΡΒΑΝΑΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ

Το πολεοδομικό και αρχιτεκτονικό αποτύπωμα της εσωτερικής μετανάστευσης στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Η περίπτωση των Χίων προσφύγων στην Σύρο 729

ΑΓΝΗ ΚΟΥΒΕΛΑ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΤΟΥ

Σαντορίνη. Φυσιognωμία και αρχιτεκτονική άλλοτε και τώρα 741

ΑΓΓΕΛΟΣ ΣΙΝΑΝΗΣ

Χερσαίες και θαλάσσιες μεταφορές μεταλλευμάτων στις Κυκλάδες (Το παράδειγμα της Αντιπάρου) 755

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Σ. ΓΑΒΑΛΑΣ

Ο κύκλος ζωής της οικογένειας στις Κυκλάδες: 1907-2017, ένας και πλέον αιώνας δημογραφικών εξελίξεων. 771

VI. ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΩΝ ΚΥΚΛΑΔΩΝ, ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ, ΕΠΑΝΑΧΡΗΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ / MODERN ECONOMY AND DEVELOPMENT OF THE CYCLADES, TOURISM, MANAGEMENT OF MONYMENTS

ΔΙΜΕΛΛΗ ΔΕΣΠΟΙΝΑ

Χωρικός σχεδιασμός και βιώσιμη ανάπτυξη. Η περίπτωση της Τήνου 797

ΘΕΟΔΩΡΟΣ Ι. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ

Η Περιβαλλοντική προστασία των Κυκλάδων και η νομολογία του ΣτΕ 813

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Μ. ΚΟΡΡΕΣ, ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΟΚΚΙΝΟΥ, ΑΘΗΝΑ ΟΥΑΛΛΑΣ

Πολιτιστική Κληρονομιά και Τοπική Ανάπτυξη: Η Μελέτη Περίπτωσης των Κυκλάδων 823

ΔΡ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑΣ ΚΑΣΙΜΑΤΗ

Η Ζήτηση και η προσφορά του Ελληνικού Τουριστικού προϊόντος: Η περίπτωση των Κυκλάδων 835

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ Γ. ΧΑΙΡΕΤΗ

Ανάλυση της οικονομικής φυσιognωμίας των Κυκλάδων 853

ΓΙΑΝΝΗΣ ΒΛΑΣΕΡΟΣ

Τράπεζα αίματος Συλλόγου Φιλωτιτών Νάξου 869

ΑΓΓΕΛΙΚΗ Γ. ΣΙΜΩΣΙ

Ναυάγια της νεότερης σύγχρονης ιστορίας στον κόλπο Αδάμαντα νήσου Μήλου 873

ΛΟΓΑΡΑΣ ΙΩΑΝΝΗΣ

Προτεινόμενη Πολιτιστική Διαδρομή στην περιοχή της Βυζαντινής Νάξου. Παναγία Δροσιανή - Άγιος Γεώργιος Διασπορίτης - Παναγία Πρωτόθρονη - Χαλκί 883

ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ-ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ 903

ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ 907

ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΕΣ 913

ΠΙΝΑΚΕΣ ΕΤΑΙΡΩΝ 919

Ιστορική αναδρομή της καπνοκαλλιέργειας στη Νάξο (αρχές 19^{ου} αιώνα - 1950)

Μανόλης Γ. Σέργης
Ομότ. Καθηγητής του Δ. Π. Θράκης

Περίληψη

Η παρούσα εργασία¹ είναι μια πρώτη συστηματική προσπάθεια να ανα-παρασταθεί η ιστορία της καλλιέργειας του καπνού στη Νάξο, από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα (πρώτη ιστορική μαρτυρία για καλλιέργεια καπνού στο νησί) μέχρι το 1950, όταν πλέον αυτή διακόπτεται οριστικά. Διακρίνω την ιστορική πορεία της σε τέσσερις φάσεις: *Την προδρομική* (αρχές 19^{ου} αιώνα-1905), *την πρώτη περίοδο* (1905-1922), *την περίοδο της ακμής* (1922-1940), *την περίοδο της σταδιακής παρακμής* (1940-1950). Τα οικονομικά στοιχεία της περιόδου αναδεικνύουν τον καπνό ως ένα από τα σημαντικότερα οικονομικά μεγέθη του νησιού (την περίοδο του Μεσοπολέμου). Η καλλιέργειά του υπήρξε η οδός διά της οποίας η Νάξος συνδέθηκε ισχυρότερα με την εθνική (τουλάχιστον) οικονομία, ίσως και με τη διεθνή. Αξιοσημείωτη κρίνω μια παρατήρηση που σχετίζεται με την έλλειψη ιστορικών πηγών και τεκμηρίων κατά τις δύο πρώτες περιόδους της καπνοκαλλιέργειας στη Νάξο.

Λέξεις κλειδιά: Νάξος, καπνοκαλλιέργεια, Δ. Παλαιολόγος, *Γραφείον Προστασίας Ελληνικού Καπνού Βόλου*.

Μια πρώτη παρατήρηση, μεθοδολογικής φύσεως: Διακρίνω (συμβατική η περιοδολόγηση, όπως συμβαίνει σ' αυτές τις περιπτώσεις) τέσσερις περιόδους στην ιστορία του ναξιακού καπνού:

1. *Την προδρομική* (αρχές 19^{ου} αιώνα-1905).
2. *Την πρώτη περίοδο* (1905-1922), στην οποία διαλάμπει η ατομική-ιδιωτική πρωτοβουλία, του Δημητρίου Παλαιολόγου συγκεκριμένα.
3. *Την περίοδο της ακμής*, με όλα τα σχετικά προβλήματα που αντιμετωπίζει το προϊόν στην ελλαδική του διάσταση (υπερκαλλιέργεια, κρίση υπερ-παραγωγής και απορροφήσεως), αλλά και στην παγκόσμια. Προβλήματα που όμως υπερκεράστηκαν, με το ολιγότερο (κρίνω) οικονομικό κόστος, εν συγκρίσει προς το παγκόσμιο οικονομικό κραχ. Εντοπίζω, ειδικότερα, την περίοδο της ύφεσης μεταξύ των ετών 1928-1933.
4. *Την περίοδο της σταδιακής παρακμής* (1940-1950).

Η πρώτη, γνωστή σε μένα, ιστορική πηγή που εμπεριέχει αναφορά σε καλλιέργεια καπνών στη Νάξο είναι μια έκθεση αγνώστου συντάκτου της περιόδου μετά την εθνική αποκατάσταση του 1830. Συγκεκριμένα, σε χρονολόγητη έκθεση

¹ Η εργασία αυτή (στην πλήρη της μορφή) αποτελεί το Τέταρτο Κεφάλαιο του βιβλίου μου *Ναξιακές Λαογραφικές Μελέτες*, τ. Β', που εκδόθηκε τον Μάιο του 2022 από τις Εκδόσεις Κ. & Μ. Σταμούλη - Ιωάννης Χαρπαντιδής.

που δημοσίευσε ο αείμνηστος Νίκος Κεφαλληνιάδης, ο καπνός συμπεριλαμβάνεται στον κατάλογο με τα «εξαίρετα» ναξιακά προϊόντα (Κεφαλληνιάδης 1987, 20). Τα καπνά αυτής της περιόδου θα πρέπει να θεωρήσουμε πως καλλιεργούνται σε μικρές εκτάσεις και υποτυπωδώς. Την άποψή μου αυτήν επιβεβαιώνει ο δρ Karl Gustav Fiedler, γνωστός και για τα σχετικά του ταξίδια. Σε ένα από αυτά, περιγράφει την κατάσταση στο ελληνικό Βασίλειο, κάποιες (επιλεγμένες φυσικά) «σκινές» του, της περιόδου 1834-1837. Αναφερόμενος στη Νάξο και στα εξαίρετα προϊόντα της σημειώνει ότι για το βαμβάκι και τον καπνό πρέπει να γίνουν πολλά ακόμη (Fiedler 1840, 292). Σαράντα πάντως έτη αργότερα, ουδείς νάξιος καλλιεργητής διαγωνίζεται στα *Ολύμπια / Ζάπεια* των ετών 1870 και 1875 με το *έν λόγω* προϊόν. Το γεγονός *ενδέχεται* να μην σημαίνει το παραμικρό, αφού γνωρίζω από την ενδελεχή μελέτη αυτών των πολυθεματικών εκθέσεων ότι η παρουσία-συμμετοχή των Αξωτών είναι *συγκριτικά* ελάχιστη.

Διαθέτουμε όμως ένα ισχυρότατο *ιστορικό* τεκμήριο που μας αναγκάζει να υποστηρίξουμε ότι η καπνοκαλλιέργεια υφίσταται τουλάχιστον στο νησί κατ' εκείνην την περίοδο: Την απόφαση του «Προτύπου Βασιλείου» να ιδρυθεί το 1887 καπνεργοστάσιο εκεί, όπως και σε άλλα Κυκλαδονήσια, συγκεκριμένα στα Σύρο, Τήνο, Άνδρο, Θήρα, Κέα και Μήλο, με τον νόμο ΑΥΚ', της 14^{ης} Απριλίου 1887, Φ.Ε.Κ. 85. Κατά το άρθρο 12 του παραπάνω νόμου, το της Νάξου κατετάγη στην Δ' κατηγορία.²

Σύμφωνα με τον προαναφερθέντα νόμο ΑΥΚ', το δικαίωμα «... του κόπτειν, συσκευάζειν, τοποθετείν τον καπνόν εις δοχεία, επικολλάν τας ταινίας και μεταποιείν εις σιγάρα τον καπνόν δι' οιοδήποτε μηχανήματος ανήκει αποκλειστικώς εις το δημόσιον» και εκτελείται στα δημόσια εργοστάσια «δαπάναις των κυρίων του καπνού δι' εργατών της εκλογής αυτών», υπό την επιτήρηση του διευθυντού του καπνεργοστασίου.³ Επίσης, κατά το άρθρο 5, ο ενδιαφερόμενος όφειλε να μεταφέρει τον καπνό στο εργοστάσιο έτοιμον προς κοπήν και ανάλογο αριθμό κυτίων προς εναπόθεσή του. Ο καπνός ζυγιζόταν, αφαιρείτο το 5% «*λόγω καταβρέγματος*» (καταβρεχόταν εξ επίτηδες, για να μην ξηραίνονται τα φύλλα του και θρύπτονται), ο κάτοχος του καπνού πλήρωνε το «δικαίωμα καταναλώσεως», τα έξοδα κοπής και συσκευασίας (50 λεπτά ανά οκά, αργότερα με τον ν. ΒΗ' του 1892 μειώθηκε στα 20), «*τα τέλη των ενσήμων ταινιών*» δηλαδή που θα επικολούνταν. Κάθε κυτίο-δοχείο έπρεπε να περιέχει από 10 έως 100 δράμια καπνού κομμένου ή (συσκευασμένου) σε σιγαρέτα.⁴

Υπενθυμίζεται στο σημείο αυτό ότι *μετά το 1892* η κατεργασία του καπνού (κοπή και σιγαροποιία) έπαυσε να είναι αποκλειστικό προνόμιο του κράτους, αφού επετράπη η λειτουργία ιδιωτικών καπνεργοστασίων, υπό την επιτήρηση, ωστόσο, των διευθυντών των δημόσιων καπνεργοστασίων και των υπαλλήλων τους.⁵ Π.χ., με τον νόμο ΒΡΙΑ' (της 21^{ης} Φεβρουαρίου 1892) επιτρεπόταν η σύσταση ειδικών καπνοκοπητρίων στους καπνοπώλες, τα οποία εξισώθηκαν με

² Εθνικόν Τυπογραφείον (εκδ.) 1917, 8-9, 116.

³ Εθνικόν Τυπογραφείον (εκδ.) 1917, 5.

⁴ Εθνικόν Τυπογραφείον (εκδ.) 1917, 6.

⁵ Σεργαίος 1934, 14· Πρόντζας 1992, 275-300. Θυμίζω ότι η κυβέρνηση Χ. Τρικούπη ίδρυσε τα πρώτα 80 δημόσια καπνεργοστάσια το 1883.

αυτά της Α΄ τάξεως και εθεωρούντο παραρτήματα των δημοσίων, οι δε άδειές τους ίσχυαν επί ένα μόνον έτος.⁶ Κατ' ουσίαν, το Κράτος μεταβίβαζε τις υποχρεώσεις του στους βιομηχάνους, διατηρούσε υπό τον έλεγχό του την πάταξη του λαθρεμπορίου, εισέπραττε το δικαίωμα καταναλώσεως, ήλεγχε τις κινήσεις του καπνού εις φύλλα (τον βιομηχανοποιημένο καπνό), προμήθευε το *σιγαρόχαρτο* οικειοποιούμενο τις προσόδους του (Μάντζαρης 1934, 24). Στις αρχές, δηλαδή, του 20^{ου} αι. ισχύουν οι νόμοι ΒΗ΄ (της 7^{ης} Ιουλίου 1892), ΒΝΕ΄ (της 28^{ης} Ιουλίου 1892), ΒΡΙΑ΄ (της 21^{ης} Φεβρουαρίου 1892), με τους οποίους διατηρείται (νομικώς και τυπικώς) το προνόμιο του Κράτους να ελέγχει την κίνηση του καπνού, παρά την πραγματική κατάλυση τού υφισταμένου τότε κρατικού παρεμβατισμού στη βιομηχανική του επεξεργασία. Υπενθυμίζεται, *παρεμπιπτόντως*, ότι:

- (α) το 1887 το ελληνικό κράτος επέβαλε αρχικά περιορισμούς στην καπνοκαλλιέργεια,⁷ αργότερα (1892) φορολογία επί των καπνών,⁸ το 1895 (με το νόμο ΒΣΟΕ΄) συμπλήρωσε τις υπάρχουσες διατάξεις και τέλος, το 1898, καθιέρωσε το μονοπώλιο,⁹
- (β) το 1881 η *εθνική παραγωγή* καπνού ήταν μόλις 3.608 τόνοι και το 1901 7.565 (Ζολώτας 1936, 4).

Επανερχομαι στα της Νάξου. Θεωρώ σημαντική την πληροφορία που αρύομαι από τη ναξιακή εφημερίδα *Νέα Νάξος*, του Στυλιανού Μ. Μάλαγμα. Σε ένα από τα τρία σωζόμενα φύλλα της, το φ. 35, της 27^{ης} Ιανουαρίου 1901, στην πρώτη του σελίδα, η μία εκ των πέντε (μικρών σε μέγεθος) στηλών της φέρει την κεφαλίδα «ΦΙΛΙΚΗ ΠΡΟΤΡΟΠΗ. Προς τους γεωργούς, περί καλλιέργειας του καπνού (συνέχεια προηγούμενου φύλλου)». Η στήλη συνεχίζει στην επομένη δεύτερη σελίδα, με την ένδειξη «έπεται συνέχεια». Όντως, στο φ. 36, της 24^{ης} Φεβρουαρίου, η «ΦΙΛΙΚΗ ΠΡΟΤΡΟΠΗ» συνεχίζει τις οδηγίες (εφ' όλου του «κύκλου του καπνού») και τερματίζει. Στις ακροτελευτίες γραμμές του άρθρου διαβάζουμε τα εξής: «... *Περιττόν πλέον να είπωμεν ότι μετά το πέρας των αναγραφεισών εργασιών, ο καπνός είναι έτοιμος διά τον κ. Ν. Τσίκναν. Τοιαύται έν ολίγοις, αγαπητοί συμπατριώται, αι περί καλλιέργειας του καπνού οδηγίαι των φίλων σας κ.κ. Χ. και Π. Εύχομαι δε εκ κέντρου καρδιάς, όπως αποφασίσητε να χρησιμοποιήσητε ταύτας και διατελώ μετά της προσηκούσης αγάπης και υπολήψεως. Γαβριήλ Λεγάκης, ιερέυς*».¹⁰

Ουδείς σώφρων συντάκτης μιας τοπικής εφημερίδας, πολύ δε μάλλον ένας σώφρων εκδότης θα αφιέρωνε τρία, μακροσκελή σχετικά, άρθρα¹¹ σε ένα θέμα που δεν θα ενδιέφερε τους αναγνώστες του. Τα μηνύματα ενός κειμένου οφείλουν να ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις του κοινού τους, ει δ' άλλως δεν έχουν

⁶ Εθνικόν Τυπογραφείον (εκδ.) 1917, 28.

⁷ Νόμος ΑΥΚ΄ /12 Απριλίου 1887, άρθρο 8, περί επιβολής δικαιώματος επί του έν τω κράτει καταναλισκομένου καπνού και τουμπεκίου», ΦΕΚ 85/Α΄/1887, 255-261.

⁸ Η φορολογία ήταν 10% επί του πραγματικού βάρους. Νόμος Α΄ΠΣΤ΄ «Περί του έν τω κράτει καταναλισκομένου καπνού...», ΦΕΚ 11, της 13^{ης} Ιανουαρίου 1892.

⁹ Νόμος ΒΦΙΘ΄ «Περί διεθνούς ελέγχου», ΦΕΚ 28 της 26^{ης} Φεβρουαρίου 1898, Κεφάλαιον Ε΄, άρθρα 15, 16.

¹⁰ *Νέα Νάξος*, φ. 36 (24.2.1901), 2.

¹¹ Κατέχω, όπως προειπώθηκε, το δεύτερο και το τρίτο φύλλο. Ελλείπει το πρώτο.

την παραμικρή αξία. Συμπεραίνω, λοιπόν, το αντίθετο: Υπάρχει μια ενδιαφερομένη μερίδα του αναγνωστικού του κοινού, η οποία θα ενωτιζόταν τις οδηγίες του άρθρου, τις οποίες βέβαια, όπως ολοφάνερα σημαίνεται στο κείμενο, υπαγόρευσαν στον συντάκτη Λεγάκη¹² κάποιοι ειδικοί επί των καπνών. Ο ιερέας έκρινε σκόπιμον να δια φωτίσει το ποίμνιό του όχι μονομερώς, επί θρησκευτικών ή περί ηθικής θεμάτων, αλλά και περί άλλων χρηστικότερων...

Θα πρέπει να φθάσουμε στις αρχές του 20^{ου} αι.,¹³ συγκεκριμένα στο 1905, για να έχουμε την πρώτη επιβεβαίωση από την εφημερίδα *Αίγαϊον* ότι το έν λόγω έτος υπάρχει ήδη και λειτουργεί στην πόλη της Χώρας Νάξου καπνεργοστάσιο-καπνοκοπήριο, τις τύχες του οποίου διαχειρίζεται ο «αρχαίος ενταύθα καπνέμπορος κ. Τσίκνας», όμως η ποσότητα του προϊόντος που διατίθεται στην αγορά είναι μόλις 300 οκάδες μηνιαίως. Οντως, σε άλλο άρθρο της ίδιας εφημερίδας, με στατιστικά στοιχεία της Επαρχίας για το προαναφερθέν έτος, το ποσόν επακριβώς είναι 3.831,200 οκάδες, από την πώληση του οποίου εισπράχθηκαν 30.652 δραχμές, δηλαδή *επωλήθηκαν προς 8 δραχμές η οκά*. Από την αντίστοιχη πώληση του σιγαροχάρτου εισήλθαν στον «δημόσιο κορβανά» 8.738,40 δραχμές.¹⁴

Από τα ελάχιστα γραφόμενα περί του καπνού στα προηγούμενα παραθέματα αλλά και στο επόμενο και μάλιστα περί του Νικολάου Τσίκνα εξάγω το συμπέρασμα ότι ο «αρχαίος καπνέμπορος» εμπορεύεται καπνό από τη Νάξο και πιθανώς από τα γειτονικά προς αυτήν νησιά, και ότι στο κατάστημά του πωλεί χειροποίητα σιγαρέτα άλλων καπνοπαραγών περιοχών, αφού στον *Οδηγόν της Ελλάδος* των ετών 1906-1906 φέρεται ως καπνοπώλης.¹⁵ Θυμίζω ότι ο κάθε καπνοπώλης που διέθετε χώρο και χρήμα ήταν ένας δυνητικός παραγωγός κομμένου καπνού και έτοιμων χειροποίητων σιγαρέτων (πρβλ. όσα ανέφερα μόλις παραπάνω), μέχρι το έτος 1887, διότι από τότε κ.ε. αυτή η επιχειρηματική δυνατότητα «περνά» αποκλειστικά στα κρατικά καπνοκοπήρια-καπνεργοστάσια. Ο Τσίκνας μπορεί να κόβει τον καπνό που εμπορεύεται στο ναξιακό καπνοκοπήριο. Ένας από τους πρώτους του διευθυντές ήταν ο Ευστάθιος Σολιώτης. Την ιδιότητά του την πληροφορούμαι από ένα «*λυπηρόν επεισόδιον*» που συνέβη στον χώρο του καπνοκοπήριου: «*Ο υπάλληλος του καπνοπώλου κ. Ν. Τσίκνα Γ. Πετρόπουλος, διά λόγους όλως ασημάντους, ήλθεν εις χείρας μετά του Διευθυντού του Κοπηρίου κ. Ευσταθ. Σολιώτου και τον ετραυμάτισεν εις το πρόσωπον...*».¹⁶ Ο Πετρόπουλος, δηλαδή, εικάζω, ότι θα ήταν ένας από τους *τσιγαράδες* ή τους *χαρμαντζήδες* που επιμελεί-

¹² Ο Γαβριήλ Λεγάκης (1856-1951) γεννήθηκε στην Κόρωνο της Νάξου. Διετέλεσε ιερέας και δημοδιδάσκαλος στη γενέτειρά του και σε άλλα ναξιακά χωριά. Ανάμεσα στις πολλές ενασχολήσεις του ήταν και η συλλογή λαογραφικού υλικού από τη Νάξο. Βλ. το δημοσίευσμά του *Παναγία η Αργοκυλιώτισσα*, Ερμής, Αθήνα 1935.

¹³ Ο Dambergis (1894, 5) αναφέρει κατ' αυτό το έτος ως καπνοπαραγωγό κυκλαδονήσι μόνον τη Σαντορίνη, με ετήσια παραγωγή 5.000 οκάδες. 5. Το 1889 (κατά τον ίδιον) εκαλλιεργούντο μόλις 64.789 στρέμματα, το 1893 ανήλθαν στα 67.440 (ό.π., 4-5).

¹⁴ *Αίγαϊον*, φ. 201 (22. 1. 1906), 2.

¹⁵ Ιγγλέσης 1906, 815. Στον ίδιο *Οδηγόν*, στις σελ. 801-819 καταγράφονται όλοι οι επαγγελματίες της Χώρας.

¹⁶ *Αίγαϊον*, φ. 218 (17.6.1906), 3. Το 1908, δύο έτη αργότερα, βρίσκω Δ/ντή του τον Αθανάσιο Τσόκα.

το το «κόψιμο» των καπνόφυλλων.

Την αποδεδειγμένη συνδρομή τους στην επιστήμη της Λαογραφίας αποδεικνύει άλλη μια φορά η επόμενη *διαφήμιση* του Ν. Τσίκνα, που συναντά πολλές φορές στην εφημερίδα *Αίγαϊον*:

«- *Τι έχεις, Γιώργο, και είσαι ούτω στενοχωρημένος;*

- *Τι να σου ειπώ, αδελφέ, δίδει κανείς τόσα λεπτά δι' αγοράν καπνού και τα πετά εις την θάλασσαν, διότι αντί ευχαριστήσεως βήχα και αηδίαν του προ-
ξενεί.*
- *Εγώ, φίλε μου, εύρον το φάρμακον και σε συμβουλεύω να το εφαρμόσης και συ. Του λοιπού ν' αγοράζεις καπνό ή σιγαρέτα εκ του μοναδικού Καπνο-
πωλείου μας του Ν. Τσίκνα και θα ίδης κατά πόσον θα μένης ικανοποιημέ-
νος».*¹⁷

Η παραπάνω διαφήμιση καταχωρίστηκε το έτος 1906. Έχει προηγηθεί όμως κάτι συγκλονιστικό, γι' αυτό και το επόμενο θριαμβικό ύφος του εκδότη της Γεωργίου Βυρίνη: «*Μετά πατριωτικής σεμνότητος και υπερηφανείας αγγέλομεν προς τους συμπολίτας μας και προς πάντας τους συνδρομητάς και αναγνώστας του “Αί-
γαίου” ότι από της προσεχούς εβδομάδος θέλει τεθή εις κοινήν χρήσιν και κατανά-
λωσιν και ο καπνός της ιδιαιτέρας μας πατρίδος εν τω ενταύθα Καπνοκοπηρίω
κοπτόμενος και συσκευαζόμενος. Ο Ναζιακός καπνός τον εγκλιματισμόν του, φυ-
τείαν του, καλλιέργειάν του και παραγωγήν του οφείλει εις τον ρέκτην, φιλοπρόο-
δον όσον και φιλόπολιν συμπολίτην μας κ. Δημήτριον Παλαιολόγον. Ο παντοίων
επαίνων συμπολίτης μας μηδενός φεισθείς, μήτε μόχθου και κόπου νυχθημέρου,
μήτε δαπάνας ου σμικράς και λοιπών άλλων ανυπολογίστων εξόδων, μόνος κα-
τάμονος εργασθείς μετά παραδειγματικής υπομονής και επιμονής, κατώρθωσε να
παραγάγῃ καπνόν, όστις συν τω χρόνῳ γενικευόμενος θέλει επισκιάσει άπαντας
τους περιφήμους της Τουρκίας και Ελλάδος καπνούς, λόγω των σπανιωτάτων αυ-
τού πλεονεκτημάτων και ιδιοτήτων. Ο Ναζιακός καπνός υπέρτερος και αυτού της
Αμοργού θέλει καταστή περιζήτητος».*¹⁸ Ο συντάκτης του άρθρου προτείνει μάλι-
στα να ζητηθεί από το Υπουργείο η προαγωγή του ναζιακού καπνεργοστασίου
από την 4^η τάξιν στην 3^η, προς ικανοποίηση των νησιωτών.¹⁹

Το παραπάνω απόσπασμα αναφέρεται στον «διά χειρών κοπτόμενον και συ-
σκευαζόμενον» καπνό. Υπενθυμίζεται εδώ ότι η ιστορία του κλάδου της *χειρο-
ποίητης σιγαροποιίας* στην Ελλάδα ήταν σύντομη, από το τέλος του 19^{ου} αι. έως
τα μέσα της τρίτης δεκαετίας του 20^{ου} αι. Το 1925 απαγορεύθηκε διά νόμου η
πώληση κομμένου καπνού για τσιγάρα.²⁰ Στη Νάξο η ιστορία του έληξε το 1914,

¹⁷ *Αίγαϊον*, φ. 201 (22. 1. 1906), 4. Την ίδια περίοδο διαφημίζει στη Χώρα τα καπνά του ο Αναστ. Χασουράκης, έμπορος από τη Σύρα. Φαντάζομαι εννοεί τον συσκευασμένο, κομμένο καπνό, όπως διαβάζω στην *Πρόοδο*, φ. 36 (30.1.1909), 3: «*Τα μόνα καπνά τα εισαγόμενα εν Νάξῳ εις ποσότητα μεγάλην είναι του Α. Χασουράκη, διά την εκλεκτήν ποιότητά των. Δεν προφθάνει να ικανοποιή την μεγάλην ζήτησιν*».

¹⁸ *Αίγαϊον*, φ. 175 (10.5.1905), 3.

¹⁹ *Αίγαϊον*, φ. 175 (10.5.1905), 3.

²⁰ Στις 22 Μαΐου 1926, καταργήθηκε και το «χειροποίητο σιγαρέτο», ως ιδιαίτερη κατηγορία, και απαγορεύθηκε η κυκλοφορία του. Πρβλ. Χαριτάτος 1988, 68.

όταν το Ελληνικόν Βασίλειον κατήργησε το καπνεργαστάσιο της Νάξου (αναλυτικότερα παρακάτω).

Ο μόλις παραπάνω εξυμνηθείς «ρέκτης» και «φιλόπολις» Δημήτριος Κ. Παλαιολόγος (πρώτος εκλεγμένος Πρόεδρος της Κοινότητας Νάξου, Δημαρχικός Πάρεδρος το 1910, επιχειρηματίας, ασφαλιστής-αντιπρόσωπος στο νησί της εταιρείας LA MUTUELLE DE FRANCE ET DE COLONIES με έδρα τη Λυών,²¹ αντιπρόσωπος της Αμερικανικής Υπερωκεανίου Ατμοπλοΐας,²² πράκτωρ της Κυκλαδικής Ακτοπλοΐας, κλπ., κλπ.) ήταν (όντως) μια εξέχουσα προσωπικότητα, με έντονο κοινωνικό και πολιτικό βίο. Απεβίωσε στις 17 Απριλίου 1926. Το έτος 1903 είχε πραγματοποιήσει τις πρώτες δοκιμαστικές δράσεις του με τον καπνό. Αυτό μάς αφήνει να συμπεράνουμε με ασφάλεια το άρθρο της 8^{ης} Νοεμβρίου 1903 του *Αἰγαίου*: «Ο φιλοπρόοδος και ακάματος συμπολίτης μας κ. Δημ. Παλαιολόγος μη παύων παντοία και ποικίλα πειράματα εκτελών επί του δεκτικού και προσοδοφόρου της πατρίδος του εδάφους και γης προέβη όλως αθορύβως με κόπους, μόχθους, ιδρώτας, αγρυπνίας και έξοδα εἰς δοκιμαστικὴν καλλιέργειαν του καπνού, μέλλοντος ν' ανοίξῃ νέους ορίζοντας πλούτου διὰ την Νήσον μας, και την δοκιμασίαν ταύτης την επιτυχίαν σύμπασα προχθές η κοινωνία μας εχαιρέτησε».²³

Στο ίδιο άρθρο η εφημερίδα εκθέτει ἐν συντομίᾳ την ὅλη κατάσταση: Ο Δ. Παλαιολόγος ανέλαβε αυτήν την πρωτοβουλία «... ἄνευ της συνδρομῆς και αρωγῆς των γεωπόνων της πατρίδος του, των Τραπεζικῶν Καταστημάτων αυτής (...). Πῶς θέλετε να προσδεύῃ και πάῃ εμπρός γεωργία, κτηνοτροφία, βιομηχανία, ἐμπόριον και ναυτιλία, ὅταν ο γεωργός, ο κτηνοτρόφος, ο βιομήχανος, ο πλοίαρχος, ο γαιοκτῆμων και επιχειρηματίας ζητῇ χρήματα και χρήματα δεν ευρίσκει, και εἰάν εὕρη τοιαῦτα, του ζητεῖται τόκος 20 και 25% και με μυρίας διατυπώσεις! Διατί, λοιπόν, παραξενευόμεθα με την λαθροβιούσαν πρόοδόν μας;».²⁴ Η εἰσοδος του Δ. Παλαιολόγου στον «πολιτισμό του καπνού» της Νάξου (κρίνει ο εκδότης του *Αἰγαίου*) ὅτι θα διπλασιάσει τη μηνιαία παραγωγή και τα ἐξ αυτής οφέλη, αφού «τα ἐκ των ταινιών κοπῆς» ἐσοδα θα διπλασιασθούν στο Δημόσιο Ταμείο της πόλης.²⁵

Περί τα τέλη Μαΐου 1905 ἄρχισε η κατανάλωση ναξιακού καπνού, προερχομένου ἀπὸ τα κτήματα του Δημ. Παλαιολόγου. Ο φιλοπρόοδος αὐτός επιχειρηματίας εικάζω μετὰ βεβαιότητος ὅτι προσαρμόνισε επιτυχῶς και εγκλιμάτισε με τον πλέον παραγωγικό τρόπο στις ναξιακές κλιματολογικές γενικά συνθήκες μια ποικιλία καπνού ἀπὸ τη βόρεια Ελλάδα, πιθανότατα τύπου Μπασμά, ἢ ἀπὸ την Αμοργό, και δημιούργησε ὅ,τι αναφέρεται ἐδῶ ως ναξιακός καπνός.²⁶

Οι τελευταῖες σειρές του προηγούμενου παραθέματος μπορεί να εκληφθούν ως μέτρο του εύρους και της κλίμακας της παλαιολόγειας παραγωγῆς. Ἀπὸ τα

²¹ *Αἰγαῖον*, φ. 84 (22.3.1903), 4.

²² *Αἰγαῖον*, φ. 317 (2.2.1909), 3.

²³ *Αἰγαῖον*, φ. 113 (8.11.1903), 2.

²⁴ Πρβλ. *Αἰγαῖον*, φ. 113 (8.11.1903), 2.

²⁵ Ἀς αναφερθεῖ ἐδῶ ὅτι ο Αντώνιος Γ. Σομμαρίτας ζητά το 1904 να καλλιεργῇ στη Χώρα καπνά και ο Δήμαρχος της αἰτεῖται στην *Ελληνικὴν Γεωργικὴν Εταιρείαν* να τού αποσταλεῖ δωρεάν σπόρος «διὰ φύτεϊαν ἐκ στρεμμάτων τριάκοντα». Ἄρα, συζητούμε για μια υποθετική παραγωγή 1.200 οκάδων καπνού. Πρβλ. Ἀρχεῖον Ι.Α.Ν., φ. 111, ἔγγραφο του ἔτους 1904.

²⁶ *Αἰγαῖον*, φ. 177 (28.5.1905), 4.

μέχρι σήμερα γνωστά στοιχεία δεν γνωρίζω την εξέλιξη του εγχειρήματος του ρέκτη επιχειρηματία. Πόσο καθοριστική ενδεχομένως υπήρξε (π.χ.) η καταστροφική *πυρκαγιά* (τον Απρίλιο του 1907, δύο, δηλαδή, έτη μετά την έναρξη της συστηματικής από τον ίδιο καπνοκαλλιέργειας) που αποτέφρωσε 2.500 οκάδες καπνού αποθηκευμένου στην αποθήκη του δίπλα στον ναό της αγίας Κυριακής, στο *Νιο Χωριό*; *Terminus ante quem* (του οριστικού τερματισμού της τολμηρής απόπειράς του) θεωρώ το έτος 1914, όπως αναφέρω στα αμέσως επόμενα.

Για την καπνοκαλλιέργεια στη Νάξο κατά την περίοδο 1905-1922 διαθέτουμε ελάχιστες πληροφορίες, οι οποίες όμως βεβαιώνουν τη συνέχισή της.²⁷ Η γεννημένη το 1906 Φωτεινή Δ. Χωριανοπούλου (σύζυγος του μικρασιάτη πρόσφυγα Στυλιανού Χρ. Κριτζιώτη, από το Άκ-Κιοϊ της Μ. Ασίας) αφηγήθηκε στον Αναστάσιο Ναυπλιώτη ότι εργαζόταν «από μικρό παιδί» στα καπνά του νησιού, με τον αδελφό της Μιχάλη: «Υστερα εκείνος πήγε στρατιώτης και πολέμησε στη Μικρασία...» (Ναυπλιώτης 2008, 268). Θεωρώ πως η παραγωγή βαίνει φθίνουσα μετά την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αι., εξ αιτίας των (κατά τα άλλα) ευτυχών για το ελληνικό έθνος ιστορικών συγκυριών. Οι διαρκείς πόλεμοι, η εγκατάλειψη της γης από τα ενεργά μέλη των οικογενειών, οι επιπτώσεις γενικώς ενός μακροχρόνιου πολέμου στην τοπική και τη διεθνή οικονομία θα άφησαν ανεξίτηλα τα σημάδια τους στην παραγωγή. Αδιαφιλονίκητη και πειστική απόδειξη των όσων προανέφερα αποτελεί το γεγονός ότι το ελληνικό κράτος με το *Βασιλικό Διάταγμα της 12^{ης} Αυγούστου 1914 καταργεί το καπνεργοστάσιο του νησιού*.

Η παραγωγή πάντως (επαναλαμβάνω) συνέχιζε υφισταμένη, σε μικρές εκτάσεις. Όπως σ' αυτές στις κοινότητες του *Κινιδάρου* και του *Δαμαριώνα* (π.χ.), όπως μετά βεβαιότητας εικάζω από τις δηλώσεις που υπέβαλαν οι καλλιεργητές των αντιστοιχών κοινοτήτων.

Η εκείνες που εκμεταλλευόταν στην περιοχή της Χώρας ο Κωνσταντίνος Λοϊζος. Τον θεωρώ ως έναν από τους κυριότερους ναξιώτες καλλιεργητές κατά τη «σκοτεινή» αυτήν περίοδο: Σε έγγραφο του 1919 ο Κ. Διαμαντάρης, ένας πρόσφυγας από τη Μάκρη της Μ. Ασίας, στην αίτησή του προς την Κοινότητα Νάξου περί εκδόσεως πιστοποιητικού διαμονής του στο νησί, δηλώνει ότι διαμένει εκεί προ διετίας, περίοδο κατά την οποία εργάστηκε «... *είς τας υπό του Κωνστ. Λοϊζου ενεργηθείσας καπνοφυτείας*»,²⁸ δηλαδή κατά τα έτη 1917 και 1918. Τον συναντώ εκ νέου στην παρακάτω αναλυόμενη ενδιαφέρουσα *Πράξιν* 39, που ενετόπισα στα *Πρακτικά του Κοινοτικού Συμβουλίου* της Χώρας του ίδιου έτους. Ο Πρόεδρος της πόλης Χριστόδουλος Σαραντινός εισήγαγε προς συζήτηση το θέμα «Περί κατάρτισεως των πινάκων καπνοκαλλιέργειας τρεχούσης γεωργικής περιόδου» (1919), παρουσίασε στο σώμα *οκτώ δηλώσεις καλλιεργητών* (από τη Χώρα και κάποια γειτονικά της χωριά) και ανέμενε την ετυμηγορία του σώματος. Οι αιτούμενοι άδεια καλλιέργειας ήταν οι εξής:

1. Γεώργιος Βασ. Μαντζουράνης και Α. Χ. Φλεριανός, κάτοικοι Κοινότητας Χώρας, 2. Μάρκος Αντ. Βαρότσης, κάτοικος Χώρας, 3. Εμμανουήλ Αντων. Δρυς,

²⁷ Ας σημειωθεί εδώ ότι ο Ηλ. Παπαηλιού (1909, 371) στο κεφάλαιο του βιβλίου του για την παραγωγή καπνού στην Ελλάδα από τα Κυκλαδονήσια αναφέρεται μόνον στη Θήρα, όπου καλλιεργήθηκαν (το 1908) 151 στρέμματα και παρήχθησαν 14.016 οκάδες.

²⁸ Ι.Α.Ν., φ. 111, έγγραφο του έτους 1919, της 7^{ης} Δεκεμβρίου συγκεκριμένα.

κάτοικος Γλινάδου, ο οποίος όμως διέθετε κτήματα στις Τρίποδες, 3,5 στρέμματα συγκεκριμένα, 4. Γεώργιος Βασ. Μαντζουράνης και Α. Χ. Φλεριανός, και πάλι, σε άλλον αγρό, 5. Κωνσταντίνος Γ. Γκύλης, κάτοικος Χώρας. Εδήλωσε 26 στρέμματα στη Χώρα και στις Εγκαρές, 6. Στέφανος Ν. Μαϊτός, κάτοικος Γαλανάδου, κάτοχος γης στη Χώρα και στις Τρίποδες, 7. Η Καθολική Εκκλησία της Νάξου, διά του εκπροσώπου της Λεονάρδου Πρίντεζη, 8. Ο προαναφερθείς Κωνσταντίνος Λοΐζος.

«Το Συμβούλιον ακούσαν την (...) εισήγησιν του κ. Προέδρου», απεφάνθη παμψηφεί ότι καταρτίζει τον *Πίνακα καπνοκαλλιεργείας* βάσει των δηλώσεων που κατατέθηκαν, ως είχαν, πλην αυτής του Κ. Λοΐζου, την οποία περιορίζει μόνον στο ¼ του αγρού *Σάντα Μαρία*, του τμήματος δηλαδή που είχε σπαρεί με κριθάρι το προηγούμενο έτος, άρα, τώρα, το 1919, θα μπορούσε να σπαρεί με καπνά (κατά το σύστημα της αμειψισποράς και τους ισχύοντες νόμους).

Άρα, στην ευρύτερη περί τη Χώρα περιοχή θα καλλιεργούνταν συνολικά το 1919 περί τα 68,5 στρέμματα καπνού. Ο αριθμός, όπως μας επιβεβαιώνουν τα επόμενα σ' αυτήν την ενότητα στοιχεία, δεν ήταν ευκαταφρόνητος. Γύρω από αυτόν εκinieito η χωραΐτικη παραγωγή κατά την περίοδο της «δόξας» της.

Επιμέρους άλλα αναλυτικά στοιχεία αυτής της περιόδου (1905-1922), όπως προειπώθηκε, ειδικά για τη Νάξο,²⁹ δεν διαθέτουμε, παρά μόνον γενικότερα, *περί Κυκλάδων*, και μάλιστα ολίγα και αντιφατικά.³⁰

Κατατοπιστική στη γενικότητά της είναι η μαρτυρία της *Γεωργικής Παραγωγής Παλαιάς Ελλάδος κατά τα έτη 1911, 1914 και 1915*.³¹ Σύμφωνα με αυτήν την εθνική στατιστική:

- κατά το έτος 1911 στις Κυκλάδες εκκαλλιεργούνται συνολικά 749 στρέμματα. Η παραγωγή έφθασε τις 40.301 οκάδες, συνολικής αξίας 101.152 δραχμών. Τα στοιχεία αυτά παραθέτει και ο Καλιτσουνάκης (1932, 56)
- το 1914 η καλλιεργητική έκταση σημείωσε σημαντική άνοδο (1998 στρέμματα), με παραγωγή 140.335 οκάδων. Το 1915 σημείωσε νέα σημαντική αύξηση η πρώτη (2.717 στρέμματα), αλλά η παραγωγή κατέπεσε στις 98.828 οκάδες, ενώ το 1916 σημείωσαν αλματώδη αύξηση και τα δύο μεγέθη (4.029 στρέμματα και 158.320 οκάδες).³²

Σχηματικά, ο κατάλογος του Καλιτσουνάκι με τα καλλιεργούμενα στρέμματα στο νομό Κυκλάδων από το 1911 έως το 1926 έχει ως εξής:

1911	749
1914	1.998
1915	2.717
1916	4.029

²⁹ Οι διαφημίσεις της περιόδου μάς υπενθυμίζουν ότι αρκετοί έμποροι του νησιού ανέλαβαν (ή είχαν προ καιρού αναλάβει) την πώληση σιγαρέτων γνωστών εμπορικών οίκων.

³⁰ Τα πλέον απώτερα γι' αυτές (Κυκλάδες) στοιχεία τα εντόπισα στη *Στατιστική Γεωργίας* του έτους 1887: Δεν εμφανίζεται κανένα στοιχείο!!! Πρβλ. Πετμεζάς 2003, 417.

³¹ Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1917, 62-63.

³² Καλιτσουνάκης 1932, 56.

1917	10.888
1918	22.660
1919	8.132
1920	1.726
1921	2.167
1922	1.725
1923	4.487
1924	14.953
1925	17.959
1926	17.298 ³³

Γνωστού όντος πάντως ότι στην κατηγορία των καπνοπαραγωγών κυκλαδονήσων ανήκαν τα νησιά *Σύρος, Τήνος, Άνδρος, Θήρα, Αμοργός, Κέα και Μήλος*, αντιλαμβανόμαστε το μέγεθος των καλλιεργούμενων εδαφών στη Νάξο.

Συνεισφορά στην ίδια «σκοτεινή» περίοδο ας είναι εδώ τα στοιχεία που μας παραθέτει ο Σωκράτης Πετμεζάς (2003, 128) για την καπνοπαραγωγή των νήσων γενικώς (από το 1907/1908 έως το 1921, σε τόνους):

έτος	τόνοι
1907/1908	10
1910	119
1911	419
1912	367
1920	1407
1921	923

... Αλλά και του Αχιλλέα Μάντζαρη για τις *Κυκλάδες* συνολικά. Ο Μάντζαρης (1929, 58-59) μας παρέχει τα εξής στοιχεία για την καπνοπαραγωγή (σε οκάδες) των ετών 1918-1922:

Έτος	Κατά Μάντζαρη (ποσότητα παραγωγής, σε οκάδες)
1918	1.068.627
1919	406.451
1920	71.887
1921	116.501
1922	106.549

³³ Καλιτσουνάκης 1934, 56. Πρβλ. Μικέλης 1923, 343.

Ο *Οδηγός της Ελλάδος* του έτους 1921 στη γενική του αναφορά στην παραγωγή της Νάξου δεν μνημονεύει τα καπνά. Αρκείται να αναφερθεί στα: «*Βάλανοι (βελανίδια), κίτρα, άφθονα δημητριακά, έλαιον υπέρ τας 200.000 οκάδας ετησίως, με υπέρ τα 80 έν όλω ελαιοτριβεία, πεφημισμένα εσπεριδοειδή, όσπρια, σμύρις Ναξία και οίνος υπέρ το 1 εκατ. οκάδας ετησίως, πατάτες υπέρ τα 4 εκατ. οκάδας, κλπ.*».³⁴

Οι έλληνες πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία στην Ελλάδα μετέβαλαν άρδην την ισχύουσα κατάσταση. Κατά τον προαναφερθέντα Δ. Καλιτσουνάκι, οι ελληνικές εξαγωγές καπνού από 22.000 τόνους το 1923 έφθασαν τους 55.000 το 1926 (1934, 29-30), ενώ το επόμενο έτος 1927 η συνολική παραγωγή του ελληνικού καπνού έφθασε στις περί τις 35.000.000 οκάδες (1934, 65). Συμφωνούν, δηλαδή, τα προαναφερθέντα στοιχεία με την εκτίμηση του Mark Mazower ότι η απότομη αύξηση της ζήτησης κατά την περίοδο 1919-1921 δεν ακολουθήθηκε από περίοδο ύφεσης, αλλά, απεναντίας, ο όγκος των εξαγωγών ανατολικών καπνών παρέμεινε κατά το μεγαλύτερο τμήμα της επόμενης δεκαετίας πάνω από το ανώτατο όριο του 1919 (Mazower 2002, 122). Η ενσωμάτωση της Μακεδονίας και της δυτικής Θράκης στον εθνικό κορμό και η ευτυχής διεθνής συγκυρία κατά τις αρχές της δεκαετίας του 1920 αύξησαν τη σημασία του καπνού για την ελληνική οικονομία. Ο καπνός από τότε κ.ε. αντικατέστησε τη *σταφίδα* ως το κυριότερο εξαγωγικό ελληνικό προϊόν (Mazower 2002, 69). Ας σημειωθούν, επίσης, ότι (α) ο επώδυνος κατά τα άλλα Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος είχε διαδώσει ευρέως τη χρήση του σιγαρέτου στις τάξεις των στρατιωτών, κάποιους (π.χ. Γερμανούς) τους είχε μετατρέψει σε μανιώδεις χρήστες του και ότι (β) αποκτούν ήδη ένα ακόμη κοινό, αυτό των πρώτων γυναικών καπνιστριών, για τις οποίες το κάπνισμα αναγορεύεται σε σύμβολο του νέου τους κοινωνικού ρόλου που θεωρούν πως δικαιούνται μετά τον παραπάνω πόλεμο... (Πετμεζάς 2012, 201).

Κατά τον Δημ. Φιλάρετο, η ελληνική παραγωγή, μετά το 1922 ανήλθε στα 50.000.000 κιλά, στα 55.000.000 κατά την εξαετία 1927-1932, στα 80.000.000 το 1929 και στα 30-35.000.000 το 1932, μετά τη θλιβερή παρένθεση των επιπτώσεων του «κραχ του 1929». Προ της κρίσεως, περί το 1926, το 40% της παραγωγής το απορροφούσε η Γερμανία (Φιλάρετος 1932, 27, 28). Ειδικότερα, για τις Κυκλάδες, όπως μόλις προειπώθηκε, τα εκεί 749 καλλιεργούμενα στρέμματα του έτους 1911 (και η 101.152 δραχμές αξία τους) εκτινάχθηκαν το 1926 στα 17.298 στρέμματα και η αξία τους στις 19.976.995 δραχμές (Καλιτσουνάκις 1924, 56).

Τα στατιστικά στοιχεία του Υπουργείου Γεωργίας δείχνουν ότι τα καλλιεργούμενα στρέμματα στην Παροναξία μετά το 1922 είναι 11.056 (Λεβογιάννης 2015, 125). Το 1923 η παραγωγή μειώθηκε αισθητά, λόγω της ανομβρίας εκείνου του έτους. Κατά το *Δελτίον Καπνών του Καπνεμπορικού Συνδέσμου Βόλου* (εφεξής: *Δελτίον Καπνών...*) η παραγωγή της ανήλθε στις 249.276 οκάδες το μνημονευθέν έτος.³⁵ Οι καπνοκαλλιεργητές δεν μπόρεσαν να εξοικονομήσουν ούτε τα έξοδά τους, ενώ την ίδια περίοδο φορολογήθηκαν με ικανά ποσά υπέρ της Αγροφυλακής (Λεβογιάννης 2015, 126). Τα προβλήματα των καπνοκαλλι-

³⁴ *Οδηγός της Ελλάδος του έτους 1921*, του Ν. Ιγγλέση, χ.χ., 457.

³⁵ *Δελτίον Καπνών του Καπνεμπορικού Συνδέσμου Βόλου*, τχ. 1-3, ό.π., 59, πίναξ 8.

εργητών της Επαρχίας Νάξου συζητήθηκαν στη Βουλή, στη συνεδρίαση της 28^{ης} Φεβρουαρίου 1924.

Κατά το *Δελτίον Καπνών...* το 1924 οι καλλιεργηθείσες στο νησί εκτάσεις ήταν 5.858 στρέμματα και η παραγωγή ανήλθε στις 375.000 περίπου οκάδες.³⁶ Ο συντάκτης της *Νέας Αναγεννήσεως Νάξου-Πάρου* εκτιμά το 1924 ότι «... τα καπνά της εφετεινής παραγωγής θα έχωσι μεγαλειτέραν ζήτησιν και υψηλότεραν τιμήν τής κατά το παρελθόν έτος. Επί τη ευκαιρία δε ταύτη θεωρούμεν καθήκον να εκφράσωμεν την ευγνωμοσύνην μας προς τους πρόσφυγας Μικρασιάτας, οι οποίοι edίδαξαν εις τους κατοίκους της Παροναξίας την καλλιέργειαν του προσοδοφόρου τούτου φυτού, το οποίον διά τα ξηρά εδάφη της Επαρχίας μας είναι το μόνον προϊόν το οποίον δύναται να αποδώσει ικανοποιητικόν σχετικώς εισόδημα έν συγκρίσει προς τα γεννήματα, τα οποία όταν ο Απρίλιος δεν βρέξει, σπέρνονται χωρίς να θερίζονται». Σε ανταπόκριση της ίδιας εφημερίδας από το Σαγκρί, το έν λόγω χωριό φέρεται να κατέχει το ρεκόρ στην ποιότητα και την ποσότητα του παραγομένου ναξιακού καπνού και υπολογίζεται πως η παραγωγή του θα ανέλθει στις 70.000 οκάδες και μάλιστα άρίστης ποιότητος, άρα θα πωληθεί σε πολύ ικανοποιητική για τους παραγωγούς τιμή.³⁷

Αντιθέτως, το *Δελτίον Καπνών...* κρίνει (σε ανταπόκριση του Αυγούστου 1925) ότι η πορεία της καλλιέργειας εκείνο το έτος είναι μεν «ουχί απολύτως ευνοϊκή λόγω της ανομβρίας», αλλά η εσοδεία προβλέπεται «ανωτέρα της περυσινής ποιότητος Α^{ης} και Β^{ας}».³⁸ (Υπογραμμίζω την μέχρι τώρα διαδοχική επανάληψη της ατυχούς συγκυρίας της ανομβρίας). Αν τα αμέσως επόμενα στοιχεία είναι ορθά, η πτώση της παραγωγής το 1926 πρέπει να ερμηνευθεί. Είναι ολοφάνερο ότι κάποια συγκυρία ανέτρεψε τη μέχρι τότε ανοδική πορεία της (άραγε η συνέχιση της ανομβρίας;): 881.836 οκάδες το 1925,³⁹ 228.915 το 1926, εντυπωσιακή άνοδος το αμέσως επόμενο έτος 1927 (751.239 οκάδες).⁴⁰ Το 1926, σύμφωνα με μία καταγραφή, 343 καλλιεργητές επέλεξαν να καλλιεργήσουν καπνά, σε έκταση 1.846

³⁶ *Δελτίον Καπνών του Καπνεμπορικού Συνδέσμου Βόλου*, τχ. 14-15 (Ιούλιος-Αύγουστος 1925), 13.

³⁷ *Νέα Αναγέννησις Νάξου-Πάρου*, φ. 10 (14.9.1924), 2.

³⁸ *Δελτίον Καπνών του Καπνεμπορικού Συνδέσμου Βόλου*, τχ. 14-15, ό.π., 13. Σε προηγούμενη πάντως ανταπόκριση από τη Χώρα, της 25^{ης} Μαΐου 1925, αναφέρεται ότι η καλλιεργηθείσα έκταση αυξήθηκε κατά 15%, η ανάπτυξη της φυτείας ήταν κανονικότατη, η προσδοκώμενη εσοδεία θα είναι σε ποσότητα περισσότερη, αλλά ποιοτικώς κατώτερη. Βλ. *Δελτίον Καπνών του Καπνεμπορικού Συνδέσμου Βόλου*, τχ. 13 (Ιούνιος 1925), 23. Δυστυχώς για το νησί, η ανομβρία ανέτρεψε τις ευοίωνες προβλέψεις του συντάκτη...

³⁹ Μικρότερη πάντως είναι η παραγωγή η αναφερόμενη στο *Δελτίον Καπνών...*, στο τχ. 22 (Μάρτιος 1926), 53: Μόλις 536.152 οκάδες. Η μεγαλύτερη αύξηση της καπνοκαλλιέργειας σε πανελλαδικό επίπεδο παρατηρήθηκε το 1925 (804.615 στρέμματα, 51.142.195 οκάδες παραγωγή). Η αύξηση οφείλεται στα ευνοϊκά μέτρα που έλαβε η δικτατορία του Πάγκαλου για την καπνεργασία και το καπνεμπόριο...

⁴⁰ Η μικρή αύξηση της παραγωγής το 1927 οφείλεται στην ανομβρία και στην επέλαση ακρίδων. Ο ίδιος αποδίδει την πτώση του 1926 στον περιορισμό της καλλιέργειας από τους ίδιους τους παραγωγούς, λόγω ελλείψεως των απαραίτητων οικονομικών μέσων, μετά τη μείωση των δανείων της Εθνικής Τραπέζης προς αυτούς. Πρβλ. Μάντζαρης 1929, 54. Τη μικρή αύξηση του 1927 την αποδίδει (σ. 46-47) στις συνθήκες ξηρασίας που επικράτησαν και στην παρουσία ακρίδων σε περιοχές της Θεσσαλίας και της Φθιώτιδας.

στρεμμάτων, τα δε αποθέματα του προϊόντος ήταν ελάχιστα.⁴¹ Την καθίζηση της παραγωγής το 1926 επιβεβαιώνουν και τα στοιχεία του Σωκρ. Πετμεζά:⁴²

Έτος	Ποσότητα (τόνοι)
1922	1.264
1924	7.050
1925	10.057
1926	4.846

Όπως υπέμνησα παραπάνω, τον Ιανουάριο του 1929 απαγορεύθηκε η καπνοκαλλιέργεια καθ' όλη την ελληνική επικράτεια, πλην ορισμένων περιοχών, στις οποίες και η επαρχία της Παροναζίας. Η υπερκαλλιέργεια, άναρχη επέκταση της παραγωγής, η πτώση των πωλήσεων προς Αίγυπτο και Ηνωμένο Βασίλειο, η μετά το 1926 παρατηρηθείσα ύφεση στη γερμανική ζήτηση, σήμανε την απαρχή της γενικής ύφεσης στις εξαγωγές ανατολικών καπνών παγκοσμίως.⁴³ Η δυσχέρεια στη διάθεση των ελληνικών καπνών στις ξένες αγορές ενετάθη εξ αιτίας (α) της βαριάς εγγείου φορολογίας, (β) του ανταγωνισμού των τουρκικών και των βουλγαρικών (φθηνότερων) καπνών. Ο όγκος της σοδειάς του 1929 αρκούσε αυτός και μόνον να προκαλέσει μια βραχυπρόθεσμη πτώση τιμών.⁴⁴ Ευτυχώς παρέμενε ισχυρή η ζήτηση, η Γερμανία ακόμη δεν είχε εισέλθει στην ύφεση που προανέφερα.

Η κοινοβουλευτική Επιτροπή που συνεστήθη το 1928 για τη συνολική μελέτη του καπνικού ζητήματος πρότεινε σημαντικά μέτρα, τα οποία θεωρώ πως διαδραμάτισαν αποτελεσματικό ρόλο στη μετέπειτα πορεία του ελληνικού καπνού γενικώς. *Το έτος αυτό κρίνω πως αρχίζει η προσωρινή ύφεση της ναζιακής καπνοπαραγωγής και η μεγέθυνση των προβλημάτων της διαχείρισής της, που διαρκεί μέχρι και το 1933.*

Οι επιπτώσεις των δραματικών γεγονότων του 1929 στην τιμή των ελληνικών αγροτικών προϊόντων ήταν δυσμενείς. Θυμίζω ότι η αξία των εξαγωγών μειώθηκε από 13,3 δισεκατομμύρια δραχμές το έτος εκείνο, σε 7,8 το 1932, η δε αξία του καπνού ανά τόνο κατέπεσε από τις 210 λίρες το 1929 σε 83 το 1932 (Mazower 2002, 159-164). Οι εξαγωγές καπνών μειώθηκαν ήδη κατά το 1929-1930· είχαν μειωθεί και κατά την περίοδο 1926-1928, όπως κρίνει ο Mazower (2002, 295).

Σαν να μην έφθανε όμως η παγκόσμια οικονομική κρίση, ήλθε η τοπική συγκυρία να επιδεινώσει το όλον δυσμενές οικονομικό περιβάλλον στη Νάξο. Η Φωνή Νάξου-Πάρου αποδίδει με μελανά χρώματα το έτος 1929, «έτος αφορίας» το ονομάζει, παρά την πολυομβρία, τις χιονοπτώσεις, την καλή κατάσταση του καιρού κατά την ανθοφορία των φυτών. Αναλυτικότερα: «Τα καπνά σχεδόν κατεστράφησαν, οι δε καπνοκαλλιεργηταί υπέστησαν σοβαροτάτας ζημίας. Η ελαι-

⁴¹ Δελτίον Καπνών, τχ. 2 (Φεβρουάριος 1927), 122 και τχ. 5 (Μάιος 1927), 232.

⁴² Πετμεζάς 2012, 128.

⁴³ Mazower, ό.π., 123.

⁴⁴ Mazower, ό.π., 163.

οπρόοδος τελείως κατεστράφη και είναι ζήτημα αν τα ελαιοτριβεία εργασθώσιν ποσώς. Τα προϊόντα του Λειβαδιού ουδέν και αυτά απέφερον εις τους παραγωγούς καλλιεργητάς των...», ενώ παραλλήλως, προ αυτής της οδυνηρής, όπως περιγράφεται, καταστάσεως, το Κράτος, αντί να «... προβή εις την απαλλαγὴν των νήσων μας από πάσης φορολογίας κατά το έτος τούτο της αφορίας», αδιαφόρησε.⁴⁵ Η Νάξος δεν συμμετείχε στην 3^η Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης, όπου θα έβρισκαν εύκολη θέση (κατά την ίδια πηγή) «... αι ελαίαι μας, τα έλαιά μας, τα κίτρα μας, η ποτοποιία μας, τα Απεραθίτικα κιλίμια και το Απειραθίτικο κρασί, τα τυριά μας, τα ξινότυρά μας και αι μυζήθραι μας...».⁴⁶ Η ίδια εφημερίδα αποδίδει εμμέσως την οικονομική ύφεση στην παγκόσμια δυσπραγία, κάνει λόγον για την «... ενταύθα ενδημούσα τώρα τελευταίως οικονομικήν κρίσιν». Συγκρίνει μάλιστα, προς εξαγωγή ασφαλέστερων συμπερασμάτων το 1924 με το 1929: Κατά το πρώτον, «... εξηγάγαμεν σύμριδα 15.000.000 δρ., ελαίας και έλαιον 5.000.000 δρ., φρούτα διάφορα 7.500.000 δρ., γεώμηλα 6.000.000. Ομοίως απεστάλησαν υπό μεταναστών εκ του Εξωτερικού περί τα 3 εκ., εξηγάγομεν καπνά 2.000.000 δρ., κίτρα 1.500.000 δρ., κτλ. Εξ αντιθέτου, εισηγάγομεν είδη ουχί υπέρτερα των 24.000.000 δρ., ενώ οι καταβληθέντες φόροι δεν υπερβαίνουν τα 4.000.000 δρ., δηλαδή είχομεν περίσσειαν χρήματος περί τα 15.000.000, άτινα ευρίσκοντο εις χείρας του κόσμου και δι'ων αι συναλλαγαι διηκολύνοντο σπουδαίως». Αντ' αυτών, το 1929 η σύμριδα απέδωσε 7.000.000, οι ελιές σχεδόν τίποτε «λόγω θεομηνίας», οι πατάτες κατέδειξαν αρνητική εισπραξη ένεκεν «αζητησίας του είδους», το από τους μετανάστες εισαχθέν κεφάλαιο κατεγράφη ελάχιστο («λόγω της παλιννοστήσεώς των»), από τα καπνά «μικρά πράγματα», «λόγω της μικράς παραγωγής και των μικρών των τιμών», από τα κίτρα ουδέν (εξ αιτίας ισχυρών χιονοπτώσεων), ενώ εξ αφορμής της πτωχής παραγωγής των σιτηρών και της βαρυτάτης φορολογίας «επληρώσαμεν ή εξηγάγομεν περίπου 35.000.000 δραχμών, άτινα μη εισπραχθέντα εκ της συγχρόνου παραγωγής απεσύρθηκαν εκ των οικονομίων των προηγούμενων ετών ή εξοικονομήθησαν δι' ενυποθήκων δανείων προς τοκογλύφους...».⁴⁷ Η Γεωργική Απογραφή του 1929 πάντως μάς πληροφορεί ότι κατ' εκείνο το έτος στην Κοινότητα Νάξου καλλιεργήθηκαν 144,5 στρέμματα *Καλούπ Σμύρνης*, παρήχθησαν 10.350 οκάδες καπνού και εισεπράχθησαν 324.705 δραχμές,⁴⁸ όπερ σημαίνει ότι κατά μέσον όρο η αξία τους ανά οκά ήταν 31 δραχμές.

Το 1930 οι ναξιώτες παραγωγοί (917 κατά μία μέτρηση⁴⁹) αντιμετωπίζουν οξύ πρόβλημα εξ αιτίας της μειωμένης ζήτησης του προϊόντος και εκφράζονται ανησυχίες για την εκμετάλλευσή τους από τους επιτηδείους μεταπωλητές, οι οποίοι караδοκούν για να αγοράσουν «έναντι ψυχίων» τα καπνά. Οι απόψεις του *Ναζιακού Βήματος* αποδεικνύουν τον συντάκτη τους γνώστη βαθύ των διεθνών συσχετισμών, αφού συνάδουν απολύτως με την επιστημονική άποψη που προαναφέρθηκε: «*Σχετικώς με την καπνικήν κρίσιν πληροφορούμεθα ότι η μη διάθεσις*

⁴⁵ *Φωνή Νάξου-Πάρου*, φ. 187 (25.8.1929), 1.

⁴⁶ *Φωνή Νάξου-Πάρου*, φ. 196 (27.10.1929), 2.

⁴⁷ *Φωνή Νάξου-Πάρου*, φ. 204 (22.12.1929), 1.

⁴⁸ Ι.Α.Ν., Αρχείον Κοινότητος Νάξου, φ. 75.

⁴⁹ *Δελτίον Καπνών*, τχ. 39-41 (Μάρτιος-Μάιος 1930), 1162. Δεν αποκλείεται το τυπογραφικό λάθος.

μέχρι σήμερα των καπνών περιφερείας μας, οφείλεται κυρίως εις την σοβούσαν πολιτικήν και οικονομικήν κρίσιν ἐν Γερμανίᾳ, ἡ οποία εἶναι ὁ κυριώτερος καταναλωτής των καπνῶν μας. Διὰ τὴν περίοδον 1930-1931 ἀνέλαβον μονοπολειακῶς διὰ νόμου νὰ τροφοδοτήσουν τὴν Γερμανίαν αἱ δύο εταίρειαι ΣΝΟΥΠ καὶ ΝΟ-ΕΜΒΟΥΡΓ, αἱ οποίαι ὁμως εἶναι πρὸς τὸ παρὸν ἐπιφυλακτικαί, ἐν ἀναμονῇ τῆς ἐξελίξεως τῆς καταστάσεως. Κόλυμα ἐπίσης τῆς μὴ διαθέσεως των καπνῶν μέχρι σήμεραν εἶναι ὅτι ἀναμένεται ἐν Γερμανίᾳ ἡ ἐπιψήφισις νέου νόμου, κανονίζοντος τὸν εἰσαγωγικὸν δασμὸν. Πάντως αἱ μεγάλαι Ἀμερικανικαὶ Εταίρειαι ὡς καὶ οἱ λοιποὶ μεγάλοι ἀγορασταὶ προέβησαν εἰς σοβαράς ἀγοράς καπνῶν Ἀνατολῆς, τῆς ὁποίας ἡ παραγωγή ὡς λέγεται ἀνῆλθεν ἐφέτος εἰς 20.000.000 περίπου οκάδων, ἐκ των ὁποίων αἱ μεγάλαι καπνικαὶ εταίρειαι ἠγόρασαν περὶ τὰ 17.000.000 εἰς τιμὰς θεωρουμένας ἀπὸ τοὺς παραγωγοὺς ἱκανοποιητικὰς». ⁵⁰ Τὸ Ναζιακὸν Βῆμα εἶναι μᾶλλον ἀπαισιόδοξο: Ἡ ἐσοδεία τοῦ 1930 υπερβαίνει τὶς 200.000 οκάδες, εἶναι ἀρίστης ποιότητος λόγω των ὡσίων βροχῶν, οἱ ἔμποροι πάντως, περὶ τὶς 15 Οκτωβρίου, δὲν εἶχαν ἀκόμη ἀρχίσει τὶς ἀγορὰς τοὺς. ⁵¹ Στὸ τέλος τοῦ ἰδίου μήνα ὁ συντάκτης τῆς εἰδήσεως ἀναφέρει ὅτι «300-350 χιλιάδες οκάδες καπνοῦ ἀρίστης ποιότητος παραμένουν ἀπώλητοι εἰς τὰς ἀποθήκας των καπνοκαλλιεργητῶν καὶ γεωργῶν τῆς ἐπαρχίας μας». ⁵²

Σημαντικὴ γὰρ τὰ δεδομένα τοῦ ἰδίου ἐτους (1930) κρίνω μὴ μαρτυρία ποὺ ἀρῶμαι ἀπὸ τὴν ἐφημερίδα *Ἄγων τῆς Πάρου*. Στις 27 Αὐγούστου 1931 βρίσκουμε δημοσιευμένον τὸν παρακάτω στατιστικὸ πῖνακα τῆς ναξιακῆς παραγωγῆς καπνοῦ, «... ἐνὸς των τελευταίων ἐτῶν», ἀορίστως, πιθανότατα τοῦ 1930. Ενδιαφέρει πρωτίστως ἀπὸ λαογραφικὴ ἔποψη, γι' αὐτὸ τὴν παρουσιάζω, ὡς μὴ ἀκόμη ἐκδήλωση τῆς μεταξὺ των δύο νησιῶν ἀντιπαλότητος (βλ. Σέργης 2005, 68 κ.ε.) με ἀντικείμενο σ' αὐτὴν τὴν περίπτωσιν ἓνα φαινομενικὰ ζήτημα γοήτρου, ἀλλὰ με προεξάρχουσα σ' αὐτὸ τὴν οικονομικὴ τοῦ διάστασι, ἀφοῦ εὐθέως ὁ συντάκτης τῆς (πιθανότατα ὁ ἐκδότης) κάνει λόγον «περὶ πληττομένων συμφερόντων τῆς Πάρου» ἀπὸ «ἐχθρούς» τῆς, «γνωστὸς ὑπονομευτές» τῆς παριανῆς οικονομίας, τοὺς Αἰζώτες δηλαδή: Γράφει ὁ συντάκτης τοῦ ἀρθροῦ: «Εἴμεθα ὑποχρεωμένοι ἀντὶ ἄλλων επιχειρημάτων ἀπαντώντες εἰς ὠρισμένα συκοφαντικὰ κηρύγματα των γνωστῶν ὑπονομευτῶν των συμφερόντων τῆς Πάρου νὰ δημοσιεύσωμεν κατωτέρω ἐπίσημον στατιστικὸν πῖνακα τῆς καπνοπαραγωγικῆς κινήσεως αὐτῆς κατὰ τὰ τελευταία ἔτη...». ⁵³

α/α	χωριό	στρέμματα	αριθμὸς καλλ/τῶν	οκάδες καπνοῦ
1	Σαγκρί	1039	137	56.382
2	Τρίποδες	798	134	48.903
3	Χώρα	398	27	25.124
4	Εγκαρές	444	88	21.424

⁵⁰ *Ναζιακὸν Βῆμα*, φ. 5 (15.12.1930), 2.

⁵¹ *Ναζιακὸν Βῆμα*, φ. 1 (15.10.1930), 3.

⁵² *Ναζιακὸν Βῆμα*, φ. 2 (31.10.1930), 2.

⁵³ Ἀλμπράντης 1931, 4.

5	Δαμαριώνας	192	41	11.485
6	Κινίδαρος	158	30	10.461
7	Μέλανες	235	24	8.449
8	Κωμιακή	200	6	6.590
9	Αγερσανί	165	13	6.287
10	Ποταμιά	129	12	3.287
11	Απείρανθος	30	2	569
12	Χαλκί	16	2	505
13	Μονή	7	2	313
	ΣΥΝΟΛΑ	3783	527	197.779
	ΟΡΘΑ ΣΥΝΟΛΑ	3851	518	199.479

Συνολικά στη Νάξο, λοιπόν, το έτος 1930 από 518 καλλιεργητές (πρβλ. τους 917 του *Δελτίου Καπνών...*) καλλιεργήθηκαν 3.851 στρέμματα και παρήχθησαν 197.779 οκάδες καπνού. Προηγούνται στο μέγεθος της παραγωγής (*εκείνο το έτος*, το τονίζω, αν τα παρατιθέμενα στοιχεία της παριανής εφημερίδας είναι πραγματικά) οι περιοχές του Σαγκρίου, των Τριπόδων, της Χώρας και των Εγκαρών. Από τον παραπάνω πίνακα απουσιάζει το Γαλανάδο. Σε έκθεση του καπνοτεχνίτη Δημ. Δάβαρη, του έτους 1940, αναφέρεται ότι κατά την προσωπική κρίση του, των εμπορών και του Εφόρου Καπνού στη Νάξο το μικρό αυτό χωριό στα κράσπεδά του (όχι φυσικά στο λιβαδίτικο τμήμα του) παράγει καλής ποιότητας καπνά.⁵⁴ Στο σημείο αυτό κρίνω πως αξίζει να παρατεθεί ένας συγκριτικός πίνακας με τα καλλιεργούμενα στη Νάξο (έστω και με ελάχιστες μαρτυρίες) και στις Κυκλάδες στρέμματα, όπως προκύπτουν (τα δεύτερα) από την *Ετήσια Γεωργική και Κτηνοτροφική Στατιστική της Ελλάδος* του 1933.⁵⁵ Οι παρατηρούμενες μεταβολές των στοιχείων μεταξύ της «ομάδας» των τριών πρώτων ετών και των επομένων (μετά το 1929 δηλαδή) είναι αποκαλυπτικές της κατάστασης:

έτος	στρέμματα Νάξου	Κυκλάδων
1926		17.298
1927		15.075
1928		10.684
1929		7.812
1930	3.851 ;	6.657
1931		2.648
1932		901
1933		2.229

⁵⁴ Βλ. Γ.Α.Κ., φάκ. 23, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. 31/19.10.1940.

⁵⁵ Έν Αθήναις 1934, 52.

Από το 1931 έως το 1934 η ύφεση, κατά τον Mazower (2002, 295), ήταν μάλλον πιο παρατεταμένη, ως προέκταση της πτωτικής τάσης που άρχισε από τα τέλη του 1926. Η ειδησούλα του *Ναζιακού Βήματος* (του Οκτωβρίου του 1931) απηχεί αυτήν την οικτρή αλήθεια: «*Αφίχθησαν εις την νήσον μας καπνέμποροι, οι οποίοι ηγόρασαν καπνά, από το Σαγκρί ιδίως, προς 6,10 δραχμάς την οκά*».⁵⁶

Το 1931 η Νάξος δεν υπάγεται στις διατάξεις του Ν.Δ. που απαγόρευε την καλλιέργεια καπνού σε κάποιες ελλαδικές Οικονομικές Εφορίες (Φ.Ε.Κ. 102/18.4.1931). Το 1932 όμως οι καπνοπαραγωγοί του νησιού έχουν περιέλθει σε κακή οικονομική κατάσταση, εξ αιτίας της παρατεινόμενης κρίσης του διεθνούς εμπορίου των καπνών. *Το έτος αυτό αποτελεί (γενικά) το χρονικό ορόσημο της βαθμιαίας πτωτικής τάσης της καπνοπαραγωγής στην Ελλάδα*, θεωρείται το έτος που εκδηλώνονται οι συνέπειες της μεγάλης προηγηθείσας κρίσης. Το Κράτος απεφάσισε να παρέμβει με την αγορά καπνών παλαιάς εσοδείας και από την Παλαιά Ελλάδα και τα νησιά. Πιθανώς η επιλογή αυτή μετρίασε το δυσμενές κλίμα. Πάντως γνωρίζουμε ότι το 1933, η ελληνική αγορά είχε απαλλαγεί από τα αποθέματα των εσοδειών της διετίας 1929 και 1930.⁵⁷ Η από το 1931 συσταθείσα *Κεντρική Επιτροπή Αγοράς και Διαχειρίσεως Καπνών* (Κ.Ε.Α.Δ.Κ.) είχε έργο της και την εξαγορά καπνών από το Κράτος. Για την εκτέλεση της εξαγοράς τους συνήφθη δάνειο από την Εθνική Τράπεζα ύψους 200 εκατ. δραχμών. Ειδικότερα, το Ελληνικό Δημόσιο αγόρασε σε χαμηλή τιμή και κατέστρεψε τα αποθηκευμένα (από τις εσοδείες των ετών 1929 και 1930) και εφθαρμένα καπνά των εμπόρων, «κοινωνικοποίησε» δηλαδή τις εμπορικές ζημιές, αυτά ανατιμήθηκαν και αποκόμισε σημαντικά κέρδη (Πετμεζάς 2012, 225). Η κυβέρνηση Τσαλδάρη θέσπισε επίσης μέτρα υπέρ των καπνεμπόρων, ώστε στις αρχές του 1935 είχαν αγορασθεί από το Κράτος συνολικά 4.889.000 οκάδες αξίας 336.911.000 δραχμών και υπολείπονταν προς πώλησιν 2.438.000, υπολογιζομένης αξίας 95.000.000 δραχμών.⁵⁸

Το 1936 ιδρύεται στη Νάξο *Γραφείον Φορολογίας Καπνού Κυκλάδων Γ' Τάξεως*, με περιφέρεια «*την των ταμείων Νάξου, Σύρου, Τήνου, Άνδρου, Θήρας, Μήλου*».⁵⁹ Η επιλογή της σημαίνει, κατά την άποψή μου, ότι αναγνωρίζεται ως το κυριότερο από τα καπνοπαραγωγά νησιά των Κυκλαδονήσων. 1.163 καπνοκαλλιεργητές των τελευταίων φέρονται το 1937 να καλλιεργούν 4.952 στρέμματα, σύμφωνα με το *Δελτίον Κινήσεως του Ελληνικού Καπνού* και να παράγουν 195.266 οκάδες.⁶⁰

Στο σημείο αυτό βρίσκει θαρρώ κατάλληλη θέση να αναφερθεί απλώς ένα πρόβλημα, το οποίο εμφανιζόταν σχεδόν ανελλιπώς μετά το 1922 με σημαντικές επιπτώσεις στους ίδιους τους παραγωγούς τελικά: *Αναφέρομαι στην παραβίαση από αυτούς των εκάστοτε οριζόμενων από την Πολιτεία στρεμμάτων στα οποία επιτρεπόταν (ανά χωριό) η καπνοκαλλιέργεια*. Οι απειλές των ιθυνόντων, οι συστάσεις τους στόχευαν *ανεπιτυχώς* τελικά στο ίδιο αποτέλεσμα. Έτσι, π.χ.,

⁵⁶ *Ναζιακόν Βήμα*, φ. 24 (1.10.1931), 2.

⁵⁷ Πετμεζάς 2012, 225.

⁵⁸ *Καπνικόν Πανελλήνιον Δελτίον*, φ. 436 (31.5.1935), 1.

⁵⁹ Φ.Ε.Κ. Α' 239 της 28^{ης} Μαΐου 1936.

⁶⁰ Έτος πρώτον, Έν Αθήναις 1938, 6.

τον Ιανουάριο του 1938 με απόφαση του Υπουργείου Γεωργίας στις Κυκλάδες ορίσθηκε να καλλιεργηθούν συνολικά 3.900 στρέμματα,⁶¹ 1025 από αυτά στη Νάξο: Τρίποδες 322, Σαγκρί 274, Αγερσανί 114, Εγκαρές και Άχαψη 90, Μέλανες 84, Χώρα 84, Δαμαριώνας 46. (Τελικά, σύμφωνα με το *Δελτίον Κινήσεως του Ελληνικού Καπνού*⁶² του έτους 1938, 1.034 καλλιεργητές σε όλη την πολύνησο καλλιέργησαν 3.913 στρέμματα και παρήγαγαν 143.190 οκάδες προϊόντος). Την εντολή αυτή γνωρίζει στους Προέδρους των κοινοτήτων του νομού ο νομάρχης του.⁶³ Στο άρθρο 2 του Αναγκαστικού Νόμου 981/1937 θυμίζω ότι αναφέρεται η απαγόρευση (κατά το 1938) καπνοκαλλιέργειας σε όσα χωριά δεν καλλιέργησαν καπνό το προηγούμενο έτος, και δη στα χωριά που δεν καλλιέργησαν την τετραετή περίοδο 1934-1937 τουλάχιστον 50 στρέμματα ή σε όσους το 1937 δήλωσαν εκτάσεις μικρότερες του ενός.

Σε αναφορά του (εκτάκτου) Καπνοτεχνίτη Αντωνίου Ραγκούση⁶⁴ προς το *Γραφείον Προστασίας του Ελληνικού Καπνού* (Σεπτέμβριος 1938) αναφέρεται ως ένας από τους δυσμενείς παράγοντες της παραγωγής εκείνου του έτους η ανομβρία (και πάλι) και η «πνοή ξηρών ανέμων». Εκτιμά ότι αυτή θα ανέλθει στις 40.000 οκάδες (Τρίποδες 14.000, Σαγκρί 12.000, Αγερσανί 4.000, Χώρα 4.000, Εγκαρές 3.000, Μέλανες 1.000, λοιπά χωριά 2.000 οκάδες). Η ποιότητά τους πάντως κρίνεται «... ανωτέρα της περυσινής στις πρώτες καλλιέργειες, στις όψιμες σχεδόν καλή», η δε ασθένεια αλευράς παρατηρήθηκε σε μικρή ακτίνα.⁶⁵

Ο ίδιος, σε άλλη του αναφορά προς το ίδιο *Γραφείον*, εκφράζει την απαισιοδοξία του ως προς την καπνεμπορία, αφού όλοι οι οίκοι «έπαυσαν πάσαν κίνησιν, ουδείς ενδιαφέρεται δι' επισκέψεις καπνών και βαθμολογίαν». Γράφει επί λέξει: «Αρχικώς έστειλαν δειγματισμούς εις τα γραφεία των και υπήρχαν τινές ελπίδες ότι αι αγοραί θα ήρχιζαν αρχάς Νοεμβρίου. Το ηθικόν των παραγωγών ήτο αρκετά αναπτειρωμένον, καθώς και των μεσιτών. Από της 15^{ης} του μηνός Οκτωβρίου η κατάστασις ήλλαξεν και οι παραγωγοί ήρχισαν να απογοητεύωνται, οικονομικώς είναι πάρα πολύ στενοχωρημένοι και δεν θα ήταν άσκοπον να διαταχθή η Αγροτική Τράπεζα όπως χορηγήση εις τους παραγωγούς πλασματικά δάνεια επί των καπνών, διότι προκύπτουν πολλά εμπόδια διά την σύναψιν τοιούτων δανείων παρά της Αγροτικής».⁶⁶

Με τον Αναγκαστικόν Νόμον 1575 (Φ.Ε.Κ. 30/Α'/23.1.1939) «περί ρυθμίσεως καλλιέργειας καπνού...» στις Κυκλάδες ορίσθηκε να καλλιεργηθούν το 1939 3.900 στρέμματα, στην Κρήτη 5.000. Το *Δελτίον Κινήσεως του Ελληνικού Καπνού* του έτους εκείνου⁶⁷ μάς πληροφορεί ότι παρήχθησαν 76.630 οκάδες από

⁶¹ Φ.Ε.Κ. 496/4.12.1932.

⁶² Έτος δεύτερον, Έν Αθήναις 1939, 2, στον κατατοπιστικό πτυσσόμενο πίνακα που παρατίθεται εκεί. Μέχρι την εκτύπωση του τόμου το 1939 είχαν πωληθεί ήδη 73.642 οκάδες, φορολογητέας αξίας 1.597.807,5 δραχμών.

⁶³ Ι.Α.Ν., Αρχείον Κοινότητος Νάξου, έγγραφο της 27^{ης} Ιανουαρίου 1938 με αριθμ. πρωτ. 1760.

⁶⁴ Ήταν ένας από τους πέντε γιους τού πρωτοπόρου καπνοκαλλιεργητή, εισηγητή της καπνοκαλλιέργειας στην Πάρο, Πέτρου Ραγκούση.

⁶⁵ Γ.Α.Κ. Αθηνών, φακ. 23, έγγραφο της 7^{ης} Σεπτεμβρίου 1938.

⁶⁶ Γ.Α.Κ. Αθηνών, φ. 23, έγγραφο της 7^{ης} Νοεμβρίου 1938.

⁶⁷ Έν Αθήναις 1940, 2.

648 δηλωμένους κυκλαδίτες καλλιεργητές, κατ' ουσίαν από 571 «πραγματικώς καλλιεργήσαντας».

Με απόφαση του Υπουργείου Γεωργίας για το 1940 «θα καλλιεργηθώσιν ἐν συνόλῳ [ἐν Κυκλάσι] 2150 στρέμματα», 723 στη Νάξο (λιγότερα κατά 261 του 1939) κατανεμημένα ως εξής: Τρίποδες 333, Αγερσανί 204, Δαμαριώνας 100, Σαγκρί 100, Κοινότητα Χώρας Νάξου 80 στρέμματα.⁶⁸

Ο Καπνοτεχνίτης Δάρβαρης έκρινε τη σοδειά του 1940 ικανοποιητική, ποσοτικώς «ανωτέρα της περυσινής»,⁶⁹ και οι τιμές πωλήσεώς της έφθασαν στις 40 δραχμές την οκά (Λεβογιάννης 2015, 127).

Μετά από μια επιτυχή 20ετία για τον ναξιακό καπνό, εξαιρώ την 5ετή ύφεση, η οικονομική περί αυτόν δραστηριότητα θα αφεθεί πλέον στην αρμοδιότητα της ιταλικής και της γερμανικής κατοχικής εξουσίας. Η ιταλική κατοχή της νήσου (5 Μαΐου 1941 - 8 Σεπτεμβρίου 1943), η μετέπειτα γερμανική (12 Οκτωβρίου 1943 - 15 Οκτωβρίου 1944) ανέτρεψαν άρδην την ισχύουσα μέχρι τότε κατάσταση. Η Νάξος έζησε μια εκταταμένη οικονομική επιστράτευση, από αμφοτέρους τους δυνάστες της, μια κατάσταση που εξαρτήθηκε βεβαίως από τις επιμέρους τοπικές τους ανάγκες, από την επιτακτικότητα αυτών των αναγκών...⁷⁰ Τα καπνά, π.χ., που μας ενδιαφέρουν εδώ δεν καταναλώνονται ως τροφές, συμβάλλουν όμως στην εθνική οικονομία των δύο κατακτητών. Είναι γνωστό στην *Προφορική Ιστορία της Κατοχής* το πρόβλημα του επισιτισμού τους και οι επιπτώσεις του στον ναξιακό λαό, όπως και οι παντοίες προσπάθειες των δύστυχων χωρικών να υπονομεύσουν την επίταξη των αγαθών τους και να διασώσουν όσον το δυνατόν περισσότερες ποσότητες για τα μέλη των οικογενειών τους...⁷¹

Η παραγωγή καπνού θα συνεχίσει μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1940, οπότε και σβήνει σταδιακά. Από τη *Δεκαετηρίδα του Ελληνικού Καπνού, 1945-1955* αρύομαι την πληροφορία ότι τα καπνοπαραγωγά ἐν γένει νησιά το έτος 1942 παρήγαν 83.000 οκάδες (σε 4.000 στρέμματα), το 1943 200.000, το 1944 235.406 (σε 3.962 στρέμματα⁷²), οι δε Κυκλάδες ειδικότερα το 1948 22.101 οκάδες, οι οποίες πωλήθηκαν εξ ολοκλήρου, όταν η Λέσβος (π.χ.) ή η Σάμος παρήγαν το ίδιο έτος 400.425 και 164.346 οκάδες αντιστοίχως.⁷³

Το 1946, πάντως, *σε ολόκληρη την Παροναξία* κατεγράφησαν 27 μόλις καλλιεργητές και παρήχθησαν 2.841 οκάδες.⁷⁴ Είναι εμφανής πλέον η προϊούσα εγκατάλειψη της συγκεκριμένης παραγωγής. Κάποιοι, ελαχιστότατοι, παραγωγοί (π.χ. Σαγκριώτες), συνέχισαν μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1950 κατά μαρτυρία των πληροφορητών μου. Οι δαμαριωνίτες πληροφορητές μου ισχυρίζονται πως η παραγωγή σταμάτησε αμέσως μετά την έναρξη της ιταλικής κατοχής του νησιού, οι εγκαρίτες αντίστοιχοι το 1953, με την καθιέρωση της Νάξου ως Κέντρου Σποροπαραγωγής Γεωμήλων, ενέργεια που αποδίδουν στον βουλευτή

⁶⁸ *Ναξιακὸν Μέλλον*, φ. 64 (25.12.1939), 4. Τελικά καλλιεργούνται 817 στρέμματα.

⁶⁹ Γ.Α.Κ. Αθηνών, φάκ. 23, έγγραφο της 23^{ης} Σεπτεμβρίου 1940.

⁷⁰ Πρβλ. Θωμαδάκης 1984.

⁷¹ Ίδιες και οι εκτιμήσεις του Βαξεβανίδη (2003, 61) από τη γειτονική Πάρο.

⁷² *Η Δεκαετηρίς του ελληνικού καπνού, 1945-1955*, Αθήνα 1955, 25.

⁷³ *Ο Καπνός*, φ. 63 (20.1.1949), 2.

⁷⁴ Γ.Α.Κ. Αθηνών, αταξινόμητος φάκελος, έγγραφο της 2^{ης} Ιανουαρίου 1946.

και τότε υπουργό Αριστείδη Πρωτοπαπαδάκη, γιο του αιμνήστου Πέτρου. Κατά τους ίδιους, η καπνοκαλλιέργεια ήταν μια ανθυγιεινή ενασχόληση των κατοίκων, πρόξενος *φυματίωσης*, και ο προαναφερθείς πολιτικός φρόντισε να εξασφαλίσει πρωτίστως την υγεία των κατοίκων της νήσου. Την άποψη αυτή, ότι δηλαδή η πατάτα με την «εισβολή» της στην οικονομική ζωή του νησιού έθεσε οριστικά εκποδών την καπνοκαλλιέργεια, τη διατύπωσαν αρκετοί πληροφορητές μου. Θεωρώ πως ενέχει στοιχεία αλήθειας.

Οι τελευταίες δικές μου σχετικές πηγές είναι:

(α) Ένα έγγραφο του *Εφόρου Καπνού Κυκλάδων* Ν. Γεροστάθη προς τον Πρόεδρο της Κοινότητας Χώρας της 8^{ης} Μαρτίου 1947, με το οποίο τον ενημερώνει ότι κατά το τρέχον έτος «*απαγορεύεται απολύτως η καλλιέργεια καπνού εις περιφέρειας και εδάφη άτινα (...) εχαρακτηρίσθησαν (...) ακατάλληλα διά καπνοκαλλιέργειαν, επειδή τυγχάνουσι βαλτώδη και υγρά*» και άλλο ένα από την ίδια πηγή προς τον Δήμαρχο (πλέον) της Νάξου Β. Ρεφενέ, της 8^{ης} Μαρτίου 1948, στο οποίο τον παρακαλεί να γνωστοποιήσει «... *εις τους καπνοκαλλιεργητάς του (...) Δήμου ότι κατά το τρέχον έτος η καπνοκαλλιέργεια αφήνεται ελευθέρα εις εδάφη καλλιεργηθέντα το έτος 1947*»,

(β) το Νομοθετικόν Διάταγμα 1071, Φ.Ε.Κ. 219/22.9.1949, «*περί καλλιεργείας καπνού κατά το έτος 1949...*», στο οποίο ορίζεται ότι «... *δεν ισχύουν αι διατάξεις των νόμων 4660/1930, 176/1936 και 5112/1931, μόνον εφ' όσον πρόκειται περί εδαφών τα οποία εκκαλλιεργήθησαν (...) το έτος 1947*».⁷⁵ Παρά την δοθείσα (ολοφάνερη) ελευθερία στην καπνοκαλλιέργεια, το μοιραίον δεν αποσοβήθηκε...

(γ) η εκτίμηση της εφημερίδας *Ο Καπνός* ότι παραγωγή καπνού στις Κυκλάδες το 1956 θα φθάσει τις 45.000 οκάδες σε 1.000 στρέμματα που θα καλλιεργηθούν, ενώ (συγκριτικά) την ίδια περίοδο η Μυτιλήνη (π.χ.) θα παράξει 450.000 οκάδες σε 10.143 στρέμματα, η Σάμος 370.000 οκάδες σε 7.500 και η Κρήτη 185.000 σε 4.447, 5 στρέμματα.⁷⁶

Οι λόγοι για τους οποίους εγκαταλείφθηκε η καπνοκαλλιέργεια στη Νάξο:

- *Η καθιέρωσή της ως Κέντρου Σποροπαραγωγής Γεωμήλων*, αιτία που προέβαλαν πολλές φορές οι πληροφορητές μου. Συμφωνώ μαζί τους, εν μέρει, για τους εξής λόγους: Όταν ιδρύθηκε στο νησί το *Κέντρο*, αυτό περιελάμβανε στους κόλπους του (μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970) μόνον τα τέσσερα Λιβαδοχώρια (Αγερσανί, Γαλανάδο, Τρίποδες, Γλινάδο). Έγινε σαφές πως δεν επηρέασε διόλου στις επιλογές τους τούς καλλιεργητές των άλλων πρώην καπνοχωριών, του Σαγκρίου, του Δαμαριώνα, των Μελάνων εννοώ... Ελάχιστα πάντως των Εγκαρών, λόγω του μικρού τους κάμπου.
- *Οι συνέπειες της ιταλογερμανικής Κατοχής.*
- *Η κρίση των τύπου Σμύρνης καπνών.* Το 1946 η τουρκική λίρα υποτιμήθηκε, με συνέπεια τα καπνά της κατηγορίας *τύπου Σμύρνης* που καλλι-

⁷⁵ Ι.Α.Ν., Αρχείον Κοινότητας Νάξου.

⁷⁶ *Ο Καπνός*, φ. 171-172 (30.9.1956), 4. Στο ίδιο έντυπο, στο φ. 177-178 (Φεβρ. - Μάρτ. 1957), μια επισκόπηση της καπνικής κινήσεως στα νησιά του Αιγαίου γενικώς των ετών 1955 και 1956 μάς δίδει τα εξής αποτελέσματα: 1955: Καλλιεργήθηκαν 40.099 στρέμματα, παρήχθησαν 75.470 οκάδες καπνού. 1956: 64.261 οκάδες σε 33.389 στρέμματα.

εργούνταν γενικώς στα νησιά του Αιγαίου βρέθηκαν να αντιμετωπίσουν ισχυρότερον τον ανταγωνισμό των αντιστοίχων της γείτονος (ανέκαθεν οικονομικής ανταγωνίστριας στο θέμα των καπνών) στη διεθνή καπνεμπορική αγορά, και δη την αμερικανική. Στη δυσμενή αυτήν συγκυρία προστέθηκαν δύο ακόμη: *Η προσθήκη των καπνών του ίδιου τύπου από τα Δωδεκάνησα στην ελληνική αγορά μετά το 1948 και η παραγωγή ανατολικών καπνών τύπου Σμύρνης στη Ροδεσία*, καλής ποιότητας, τα οποία κατέκλυσαν, ως φθηνότερα, τη διεθνή αγορά.⁷⁷

- Το προηγούμενο άρθρο κατέληγε με την έκκληση του συντάκτη του προς την Κυβέρνηση να βοηθήσει με κάθε τρόπο καπνεμπόρους και καλλιεργητές, ώστε να αντεπεξέλθουν επιτυχέστερα στις νέες διαμορφούμενες διεθνείς συνθήκες. *Δεν είμαι βέβαιος ότι το έπραξε, και μάλιστα όσον αφορά στη Νάξο τουλάχιστον...* Η καπνοπαραγωγή αφέθηκε να παρακμάσει, να περιπέσει σταδιακά σε μαρασμό... Δεν της παρείχε την απαιτούμενη προστασία, δεν επαγρύπνησε για τη σωτηρία της. Ήταν, μάλλον, πολιτική επιλογή. Πάντως, μέχρι σήμερα δεν έχω εντοπίσει κάποιο κρατικό έγγραφο στο οποίο να δηλώνεται *επισήμως* η κατάργηση τής εκεί καπνοκαλλιέργειας...

m.g.sergis@gmail.com

Abstract

Manolis G. Sergis

The cultivation of tobacco-leaves in Naxos (early 19th century - 1950): A historical retrospection

The present study is a first, systematic attempt to reconstruct the history of the cultivation of tobacco-leaves in Naxos, from the 19th century (first testimony of the cultivation of tobacco-leaves on the island) until 1950, when this activity ends permanently. I perceive its historical route in five phases:

- (a) *the early-stage period* (early 19th century-1905)
- (b) *the first period* (1905-1922), in which the solopreneur Demetrios Paleologos undertakes all relevant activity
- (c) *The peak period* (1922-1940), with all the particular to this product problems all over Greece and worldwide (over-cultivation, crisis of over production and its absorption). These problems have been surpassed at a low cost (I believe) if compared to the world economic crash I trace in particular the recerssion period of 1928-1933.
- (d) *The period of crisis and the decline* (1941-1950).

The financial reports of the (c) period shows that the cultivation of tobacco-leaves was one of the most important economy sizes of the economy of the island (during the Mid war period). This cultivation was the route through which Naxos was linked powerfully to (at least) the national economy, most probably the international one as well.

⁷⁷ *Ο Καπνός*, φ. 17 (20.10.1946), 1.

A final, worth mentioning remark has to do with the shortage of historical sources and evidence during the first three aforementioned periods.

Βιβλιογραφία

Πηγές

Ιγγλέσης Ν.: *Οδηγός της Ελλάδος των ετών 1905-1906, Οδηγός της Ελλάδος του έτους 1921, Οδηγός της Ελλάδος των ετών 1908-1909* (χ.χ.).

Βοηθήματα

Αλιπράντης Δ., 1931: «Μια στατιστική της καπνοπαραγωγικής κινήσεως Πάρου που διαψεύδει τους εχθρούς της», *Ο Αγών της Πάρου*, φ. 35-36 (27. 8. 1931), 4.
Βαξεβανίδης Γ., 2003: «Ο καπνός και η Πάρος», *Παριανά* 88 (Ιανουάριος - Μάρτιος), σελ. 58-61.

Dambergis A. K., 1894: *Les tabacs et toubekis Grecs*, imprimerie nationale, Athènes.

Εθνικόν Τυπογραφείον (εκδ.), 1917: *Συλλογή νόμων και Β. Διαταγμάτων περί φορολογίας του καπνού εν τη παλαιά Ελλάδα*, Εν Αθήναις.

Ζολώτας Ξ., 1936: «Ο καπνός», *Καπνικόν Πανελλήνιον Δελτίον*, φ. 445 (15.1.1936), 4.

Θωμαδάκης Στ., 1984: «Μαύρη αγορά, πληθωρισμός και βία στην οικονομία της κατεχόμενης Ελλάδας», στον τόμο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα, Θεμέλιο, σελ. 117-144.

Fiedler Karl Gustav, 1840: *Griechische skizzen. Reise durch alle Theile des Konigsreiches Griechenland*, Lipzig.

Καλιτσουνάκης Δ., 1932: «Ο καπνός», *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών* 12, σελ. 1-152.

Κεφαλληνιάδης Ν., 1987: «Στατιστικά Νάξου», *Ναξιακά* 12-13 (Ιανουάριος - Μάρτιος), σελ. 4-36.

Λεβογιάννης Ν., 1915: *Νεότερη ιστορία της Νάξου*, τ. Β', τχ. 2^ο, Αθήνα.

Μάντζαρης Αχ., 1929: *Τα καπνά μας*, Αθήναι, Τύποις Πυρσού.

Mazower Mark, 2002: *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Μικέλης Ν., 1923: *Ο καπνός και η βιομηχανία αυτού εν Ελλάδα*, Αθήναι.

Ναυπλιώτης Αναστ., 2008: *Μικρασιάτες έλληνες πρόσφυγες στη Νάξο*, Αθήνα, Ιωλκός.

Παπαηλιού Ηλ., 1909: *Ο καπνός*, Τύποις Ελληνικού Κράτους, Αθήνησι.

Πετμεζάς Σωκρ., 2003: *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19^ο αιώνα. Η περιφερειακή διάσταση*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Ο ίδιος, 2012: *Προλεγόμενα στην ιστορία της ελληνικής αγροτικής οικονομίας του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Πρόντζας Ε., 1992: «Ο χωρικός, ο καπνός και το κράτος. Η ελληνική αγορά καπνού (1887-1939)», *Τα Ιστορικά* 17, σελ. 275-300.

Σέργης Μ., 2005: *Ακληρήματα. Οι αλληλοσατιρισμοί ως όψεις της ετερότητας στην αρχαία και τη νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα. Εκδόσεις Αντώνη Αναγνώστου.

- Σέργης Μ., 2008: «Όψεις της κοινωνίας της Χώρας Νάξου και του μετασχηματισμού της (1900-1915) μέσα από τις διαφημίσεις του τοπικού Τύπου», στον τόμο *Αλεξανδρινός Αμνητός. Αφιέρωμα στη μνήμη του Ι. Μ. Χατζηφώτη*, τ. Α΄, Αθήνα, Πατριαρχική Βιβλιοθήκη Πατριαρχείου Αλεξανδρείας, σελ. 535-560.
- Σερραίος Ιω., 1934: *Περί εισαγωγής Μονοπωλίου εν Ελλάδι*, Αθήναι.
- Χαριτάτος Μ., 1988: *Ιστορία του ελληνικού τσιγάρου*, Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα.
- Φιλάρετος Δ., 1932: *Διά του καπνού η ανασταθεροποιήσις των ελληνικών οικονομικών*, Αθήναι, Τύποις Στεφ. Ν. Τρουσοπούλου.